

SA-I-03

साहित्याचार्यः
प्रथमवर्षम्, तृतीयपत्रम्

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

ध्वनेर्भेदो निर्वचनीयत्वं च

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

SA-I-03

ध्वन्यालोकः
(द्वितीयतृतीयौ उद्योतौ)

साहित्याचार्यः, प्रथमवर्षम्
द्वितीयपत्रम्

खण्डः

ध्वनेर्भेदो निर्वचनीयत्वञ्च

विंशः पाठः	०५-१४
एकविंशः पाठः	१५-३०
द्वाविंशः पाठः	३१-४१
त्रयोविंशः पाठः	४२-५१

पाठलेखनम्

प्रो. के.पी.केशवन्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्
(२०-२३ पाठाः)

सम्पादनम्

प्रो. के.पी.केशवन्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्

पाठ्यक्रमसंयोजनम्

डा. रत्नमोहनझाः
वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्

प्रो. रमाकान्तपाण्डेयः
निदेशकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनरीक्षणम्

डा. जयप्रकाशनारायणः
वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

संस्करणम् : २०१५

प्रतयः - १०००

ISBN : 978-93-82091-32-5

© मुक्तस्वाध्यायपीठम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०१५

सर्वाधिकारः सुरक्षितः। नवदेहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य लिखितरूपेणानुमतिम् अप्राप्य
येन केनापि माध्यमेन अस्याः पाठ्यसामग्र्याः कञ्चिदप्यंशं पुनः प्रस्तोतुम् अनुमतिः नास्ति।
प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः

मुद्रकः

राजीवकुमारसिंहः

अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली-9

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

दूरभाष : 9871699565, 8802451208

खण्डपरिचयः

तृतीयपत्रे विद्यमानस्य द्वितीयतृतीयोद्योतरूपस्य ध्वन्यालोकस्य अन्तिमेऽस्मिन् पञ्चमे खण्डे भवतः स्वागतम्। भवता पूर्वं चतुर्थे खण्डे रसविरोधितत्त्वानां निरूपणम् व्यञ्जनाव्यापारस्य प्रतिष्ठापनम् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रतिपादनम् चित्रकाव्यस्य समालोचनं च पठितम्। इदानीं भवतः पुरः पञ्चमः खण्डः उपस्थाप्यते। अस्मिन् खण्डे चत्वारः पाठाः सन्ति—

- विंशः पाठः — काव्ये ध्वनेरनिवार्यत्वम्
एकविंशः पाठः — सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनिभेदानन्त्यम्
द्वाविंशः पाठः — रीतिलक्षणस्य वृत्तिप्रयोजनस्य च मूलं ध्वनिः
त्रयोविंशः पाठः — ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य प्रत्याख्यानम्

तत्र विंशे पाठे, काव्ये ध्वनेः अनिवार्यत्वं प्रतिपादितम्। सर्वस्यैव काव्यस्य ध्वनावेव पर्यवसानम्। ध्वनिं विना काव्यमेव न संभवति। एकविंशे पाठे सङ्करेण संसृष्ट्या च ध्वनिभेदानाम् आनन्त्यं निरूपितम्। द्वाविंशे पाठे साधितं यद् वामनप्रवर्तितानां रीतीनां सात्त्वतीप्रभृतीनां वृत्तीनां च मूलं ध्वनिरेव। त्रयोविंशे पाठे 'केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्' इति प्रथम उद्योते कथितस्य ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य प्रत्याख्यानं बौद्धवेदान्तिमतनिरसनपुरःसरं विहितम्।

इदं सर्वं भवताऽस्मिन् पञ्चमे खण्डे पठिष्यते। एवमयं खण्डो भवन्तं मुख्यतो ध्वने भेदान् महत्त्वं लक्षणीयत्वं च पाठयिष्यति।

पाठसंरचना

- २०.१ प्रस्तावना
- २०.२ उद्देश्यम्
- २०.३ काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वं तत्प्रेभानां बहुत्वञ्च
 - २०.३.१ काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वम्
 - २०.३.२ ध्वनिप्रभेदानां बहुत्वनिरूपणम्
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- २०.४ सारांशः
- २०.५ शब्दावली
- २०.६ सन्दर्भग्रन्थाः
- २०.७ सहायकग्रन्थाः
- २०.८ बोधप्रश्नोत्तराणि
- २०.९ अभ्यासप्रश्नाः

२०.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम्। पूर्वस्मिन् पाठे चित्रकाव्यं विस्तरेण निरूपितमासीत्। तत्र चित्रं निरूप्य इदं काव्यं न भवति, काव्यानुकारो भवति इत्यपि कथितम्। रसादिविवक्षा यत्र नास्ति तत्र काव्यत्वं नास्तीत्येव आचार्यस्य हृदयमासीत्। तथापि प्राचीनाचार्याणां कृतीषु रसादिविवक्षारहितवर्णनाप्रकाराः भूयसा दृश्यन्त इति ते चित्राख्ये काव्यप्रकारे अन्तर्भाविताः। वस्तुतो विचित्रग्रामाने ध्वनिरेक एव काव्यप्रकारः गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि येन केनाऽपि प्रकारेण तत्रैव अन्तर्भवति इति ध्वनिकारस्य पक्षः। ध्वन्यालोकस्य प्रारम्भे एव अनेन 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इति यत् प्रतिज्ञातं तत् ध्वनेः परमप्राधान्यं मनसि निधायैव। ध्वनिः वस्तुमात्रमलङ्काराः रसादयश्चेति त्रिविधः अस्ति किल। तेषु अपि रसादिध्वनिरेव वस्तुतः काव्यस्यात्मा इति ध्वनिकारमतम्। 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः ... इत्यादिप्रसिद्धया कारिकया आचार्येण एतत्प्रकाशितम् च।

तथापि लक्ष्याणां परीक्षणे कुत्रचित् चमत्कारदृष्ट्या ध्वनिरेव प्रधानं दृश्यते, अन्यत्र ध्वनेः सद्भावेऽपि वाच्यस्यापि चमत्कारः प्रधानतया प्रतीयते, कुत्रचित्च काव्ये व्यङ्ग्यः अत्यन्तम् अस्फुटतया प्रकाशते इति भेदमाश्रित्य काव्यम् त्रिविधं कथितम्। तत्र ध्वनिकाव्यमिव गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमपि उत्कृष्टं भवति इति आचार्यस्य पक्षः भवता दृष्टः। ध्वनिगुणीभूतयोः प्रकृते कस्य प्राधान्यम् इति सन्देहस्थले गुणीभूतं निरस्य ध्वनौ अभिनिवेशः न कार्यः। यदि गुणीभूतस्यैव चमत्कारः प्रतीयते स एव काव्यप्रकारः तत्र भवेत् इति स्पष्टं कथयति आचार्यः। उभयत्रापि काव्ये व्यङ्ग्ये चारुत्वाधिक्यं वाच्यस्य भवेदित्येव विशेषः। परं तृतीये काव्यप्रकारे एषा स्थितिः नास्ति। तत्र व्यङ्ग्यमत्यन्तमस्फुटं दृश्यते। स्फुटतायामपि तत्र विवक्षैव न स्यात्। अतः काव्यप्रकारोऽयं वस्तुतः न प्रशस्यः। तथाऽपि प्राचीनाचार्याणां काव्येषु प्रतीयमानार्थसंस्पर्शरहिताः शब्दार्थरचनाः संलक्ष्यन्ते। ताः शब्दालङ्कारप्रधानाः अर्थालङ्कारप्रधानाः च भवन्ति। तासां वस्तुतः काव्यत्वं नास्ति। तथापि अत्र चित्रकाव्यमिति तेषां गणना कृता। एवं चित्रकाव्यस्य काव्ये प्राधान्यं नास्ति, गुणीभूतव्यङ्ग्यमपि काव्यम् अन्ततो गत्वा ध्वनौ पर्यवस्यति। एतत्सर्वं पूर्वेषु भागेषु प्रतिपादितमपि काव्यप्रकारेषु ध्वनेरेव अपरिहार्यत्वमिति अस्मिन् पाठे भवान् पठिष्यति।

२०.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- कविव्यापारः सर्वथा रसादितात्पर्यवान् स्यादिति ज्ञास्यति ।
- रसाद्यपेक्षायां गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि रसाङ्गतां गच्छति इति ज्ञास्यति ।
- समस्तमपि वस्तुजातं कवेरिच्छया काव्ये रसाङ्गतां धत्ते इति ज्ञास्यति ।
- वस्तुतः ध्वनिरेव काव्यं न गुणीभूतं चित्रं वेति ज्ञास्यति ।
- 'एतच्च चित्रं कवीनाम् ...' इत्यतः आरभ्य 'ज्ञेयः सहृदयैः जनैः।' इत्यन्तस्य मूलग्रन्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यति ।

२०.३ काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वं तत्प्रभेदानां बहुत्वञ्च

चित्रं नाम काव्यप्रकारः वस्तुतः नास्ति । असौ काव्यानुकार एव भवति इति चित्रनिरूपणे कथितम् । यदि काव्यमेव नास्ति किमस्य उपदेशेन प्रयोजनम् ? चित्रं कृत्वाऽपि कोऽपि कविः न भविष्यति । तथापि चित्रस्य निरूपणं काव्यविभागनिरूपणावसरे क्रियते । एवं चेत् घटं कृत्वाऽपि कोऽपि कविः न भविष्यति । तथापि काव्यनिरूपणावसरे घटनिरूपणमपि कुतो न क्रियते । एवमेव सर्वेषामपि पदार्थानां निरूपणमपि अत्र कार्यमासीत् ।

अत्रेदं समाधानम् । चित्रम् अकाव्यमपि शब्दप्रयोगकुशलैः कविभिः एतस्य चित्रस्य प्रयोगः बहुधा कृतः दृश्यते । अतः प्रतिभाधनानामपि तेषां ते प्रयोगाः हेयाः भवन्ति इति प्रदर्शयितुमेव चित्रकाव्यस्य निरूपणं कृतमस्ति । हेयतया उपपादयति न तु ग्राह्यतया । घटादीनाम् अकाव्यानां चित्रादिवत्प्रयोगः काव्येषु नैव दृश्यते । अत एव ते हेयतया न प्रतिपादिताः । विद्यमानानामेव दोषाणां हेयत्वं प्रतिपाद्यं न तु अविद्यमानानाम् । चित्रकाव्यस्य भूयसा प्रयोगः विशृङ्खलगिरां कवीनां काव्येषु दृश्यते ।

इदानीन्तनानां कवीनां तु काव्यमार्गे ध्वनिव्यतिरिक्तः कोऽपि काव्यप्रकारः नास्ति । रसादितात्पर्यमनपेक्ष्य यदपि लिखति तत्काव्यं नैव भविष्यति । रसादीनामेव काव्ये प्राधान्यम् । व्यङ्ग्यस्य रसादेः प्राधान्ये ध्वनिरुच्यते । अतः सर्वत्र काव्येषु ध्वनिरेव आत्मभूतः । रसप्रधाने काव्ये वर्ज्यमानानां सर्वेषामपि पदार्थानां रसादेरङ्गत्वम् । कदाचित् विभावत्वेन कदाचिच्च अनुभावत्वेन । चित्रकाव्यम् काव्यप्रकार एव नास्ति चेत् काव्यस्य द्वौ एव भेदाववशिष्टौ । तत्रापि वाच्यार्थमाधारीकृत्य व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारता काव्यस्य स्वीक्रियते ।

रसादितात्पर्ये सति सर्वत्र ध्वनित्वमेव एवञ्च काव्यस्य एक एव प्रकारः ध्वनिरिति अवशिष्यते । अतः आनन्दवर्धनाचार्याणां सिद्धान्तस्य गहनाध्ययनेन ध्वनिरिति काव्यम् एकमेव भवति इति निष्कर्षो लभ्यते । अयञ्च ध्वनिः सर्वत्र काव्येषु दृश्यते । गद्यकाव्येषु पद्यकाव्येषु मिश्रकाव्येषु वा महाकाव्येषु खण्डकाव्येषु मुक्तकादिषु वा, संस्कृतकाव्येषु प्राकृतकाव्येषु वा अयमेव ध्वनिः आत्मभूतः इति अस्य ध्वनेः बहुत्वमपि सङ्गच्छते ।

२०.३.१ काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वम्

काव्ये ध्वनिः अपरिहार्यः भवति । ध्वनिना विना काव्यसंज्ञैव न लभ्यते । एतदेवोच्यते ध्वनिकारेण- "इदानीन्तनानान्तु न्याय्ये काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे, नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः । यतः परिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते । रसादितात्पर्ये च सति, नास्त्येव तद्वस्तु यदभिमतरसाङ्गतां नीयमानं न प्रगुणीभवति । अचेतना

अपि हि भावा यथायथमुचितरसभावतया चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न सन्त्येव ते ये यान्ति न रसाङ्गताम् ।" इति ।

काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वम्

इदानीन्तनानाम्=आधुनिकानां कवीनां तु, न्याय्ये=न्यायादनपेते न्याययुक्ते वा, काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे=काव्यनयस्य व्यवस्थापने विधीयमाने सति ध्वनिव्यतिरिक्तः=ध्वनेर्भिन्नः काव्यप्रकारः नास्त्येव । यतो हि परिपाकवतां=शब्दपरिपाकः येषां विधत्ते तेषाम् । शब्दपाकस्य लक्षणम् एवमस्ति-

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपार्कं प्रचक्षते ॥ इति ।

एतादृशशब्दपरिपाकवतां कवीनाम्, रसादितात्पर्यं विरहे=रसभावादिषु तात्पर्याभावे, व्यापार एव=प्रवृत्तिरेव, न शोभते । रसादितात्पर्यं सति=रसादौ यदि तात्पर्यमस्ति तदा, तत् वस्तु=स पदार्थः नास्त्येव, यत्=वस्तु, अभिमतरसाङ्गताम्=अभिमतस्य रसस्य अङ्गत्वं, नीयमानं=प्राप्यमाणं सत्, नैव प्रगुणीभवति=नैव प्रकर्षमाप्नोति । कविः यदि रसादौ तत्परः तर्हि तेन वर्ण्यमानः सर्वोऽपि पदार्थः प्रकर्षं गच्छति इत्यर्थः । हि=यतः, अचेतनाः=जडाः चैतन्यरहिताः वा, भावाः=पदार्थाः, यथायथं=यथायोग्यम्, उचितरसविभावतया=विवक्षितरसस्य आलम्बनत्वेन, वा=अथवा, चेतनवृत्तान्तयोजनया=अचेतनेषु पदार्थेषु चेतनत्वसमायोजनया, ते=तादृशाः, न सन्ति, ये रसाङ्गतां=रसविभावादितां, न यान्ति=न प्राप्नुवन्ति । अचेतनाः पदार्थाः प्रतिभाधनेन कविना काव्ये वर्णिताः अचेतनत्वं परित्यज्य चेतनाः भवन्ति अथवा विवक्षितरसादेः विभावतां प्राप्य रसाङ्गभूताः भवन्ति । काव्ये सर्वोऽपि पदार्थः विवक्षया चेतनत्वार्पणेन वा रसाङ्गभूताः अनुभूयन्ते इत्यर्थः ।

एतमेवार्थं सङ्ग्रहश्लोकैः प्रतिपादयति- तथा चेदमुच्यते-

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स एव वीतरागश्चेत् नीरसं सर्वमेव तत् ॥

भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् ।

व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया ॥ इति

अनाद्यन्ते अस्मिन् काव्यप्रपञ्चे कविरेव अद्वितीयः ब्रह्मा (सृष्टिकर्ता) भवति । अस्मै कविब्रह्मणे यथा रोचते तथा इदं विश्वं परिवर्तते । असौ कविः यदि शृङ्गारी नाम रसास्वादनप्रवणः चेत् काव्ये इदं जगत् रसमयं भवति । स एव कवि यदि रसास्वादविमुखः (वीतरागः) चेत् तदेव जगत् सर्वं नीरसं जायते । कवेः इच्छया इदं जगत् परिवर्तते इत्यर्थः । असौ च कविः यदि सुकविः भवति इत्युक्ते प्रतिभाधनः भवति तदा असौ अस्मिन् जगति विद्यमानान् अचेतनान् (जडान्) अपि पदार्थान् चेतनवत् व्यवहारयति । तथैव चेतनान् अपि पदार्थान् अचेतनवत् व्यवहारयति । कवेरिच्छया काव्ये पदार्थाः स्वभावं परित्यजन्ति इत्यर्थः ।

काव्यप्रकाशे मङ्गलपद्ये ब्रह्मणः सृष्टेः कविसृष्टिः उत्कृष्टा भवतीति प्रतिपादितमस्ति । तथा हि ब्रह्मणः सृष्टेः कश्चन नियमः अस्ति । तं नियमं भङ्क्त्वा ब्रह्मा प्रपञ्चनिर्माणे असमर्थः अस्ति । यथा मनुष्याः द्विपदाः, मृगाः चतुष्पदाः, इत्यादि नियमः प्रपञ्चे अस्मिन् वर्तते । एवमेव ऋतुचक्रादीनामपि यः पौर्वापर्यक्रमः सः तथैव भवेदिति नियमः अस्ति । परं कविप्रपञ्चे एष नियमः नास्ति । चतुष्पदान् मनुष्याम्, द्विपदान् मृगानपि निर्मातुं कविः स्वतन्त्रः अस्ति । प्रपञ्चः सुखदुःखमोहस्वभावः षड्रसयुक्तः च भवति । परं काव्यप्रपञ्चः ह्लादेन एकमयः नवरसः रुचिरश्च वर्तते इति मम्मटेन कथितम् । काव्यप्रपञ्चः ब्रह्मणा निर्मितात् प्रपञ्चात् विशिष्टः उत्कृष्टः च वर्तते ।

तत्र कवेः नियमाः एव प्रचलन्ति। अत एव उच्यते 'अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः' इति।

तस्मात् रसान् निबन्धुमिच्छतः कवेः संसारेऽस्मिन् विद्यमानाः सर्वे पदार्थाः अपि रसाङ्गभूताः भवन्ति। न कोऽपि पदार्थः एवंविधः अस्ति यः रसस्य अङ्गभूतः न भवति। यदि एते पदार्थाः रसाङ्गभूतत्वेन कविनोपनिबद्धाः तर्हि सर्वदा ते चारुत्वातिशयं पुष्पन्ति। एतदेवोपसंहाररूपेण वृत्तिभागेन कथयति- तस्मात् नास्त्येव तद्वस्तु यत् सर्वात्मना रसतात्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमतरसाङ्गतां न धत्ते। तथोपनिबध्यमानं वा चारुत्वातिशयं न पुष्पाति। इति।

एतादृशः रचनाप्रकारः महाकवीनां निबन्धेषु सर्वत्र दृश्यते। आनन्दवर्धनेनाऽपि एतत् स्वकीये काव्ये प्रदर्शितमेव। विषमबाणलीलादीनि बहूनि काव्यानि आनन्दवर्धनेन लिखितानि सन्ति।

एवं काव्ये प्रतिपादितं समस्तमपि वस्तुजातं रसेन सह सम्बद्धम् अस्तीति निर्विवादम्। रसेन सम्बद्धं च काव्यं ध्वनिरेव भवति। अतः सर्व एव काव्यप्रकारो ध्वनौ अन्तर्भवति इति निष्कर्षः।

यदि सर्वमेव काव्यं ध्वनौ अन्तर्गतं तर्हि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य काव्यप्रकारस्य विषयः नैव दृश्यते खलु। किमर्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यः इति काव्यप्रकारः अस्तीत्युक्त्वा तस्य लक्षणमपि यदुक्तं तद् व्यर्थमेव। अतः कुत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं कुत्र च ध्वनित्वमिति कथयति- 'यदा तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामङ्गतया व्यवस्थानम्, हृदयवतीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासुचिद् व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यात् प्राधान्यम्, तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिनिष्यन्द-भूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक्।' इति।

यस्मिन् काव्ये नायिकाप्रसादनरूपम् अथवा नृपतिप्रसादनरूपं मिथ्याप्रशंसात्मकं वाक्यं प्रधानमस्ति तत् चाटुकाव्यमुच्यते। एतेषु काव्येषु एवं देवतानां स्तुतिपरकेषु काव्येषु च रसादिः अङ्गभूतः दृश्यते तत्र चाटुकीनां स्तुतीनां वा प्राधान्यात्। एतत् सर्वं काव्यजातं गुणभूतव्यङ्ग्यमेव। एवमेव हृदयवतीषु षट्प्रज्ञादिगाथासु अपि व्यङ्ग्यविशिष्टस्य वाच्यस्यैव प्राधान्यम्। हृदयवती प्राकृतकविगोष्ठ्यां 'हिअअललिआ' इति प्रसिद्धा वर्तते। तत्र प्रसिद्धासु गाथासु व्यङ्ग्यविशिष्टस्य वाच्यस्यैव प्राधान्यं भवति। एवमेव षट्प्रज्ञादयः कुशलाः उच्यन्ते। तेषां गाथानामपि अयमेव स्वभावः। व्यङ्ग्येन विशिष्टस्य वाच्यस्यैव प्राधान्यमिति अत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। षट्प्रज्ञशब्दस्य त्रिकाण्डशेष इति प्रसिद्धे कोशे अनेन प्रकारेण अर्थः दत्तः अस्ति। यथा-

धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि।

षट्सु प्रज्ञाऽस्ति यस्योच्चैः षट्प्रज्ञ इति स्मृतः ॥ इति।

एवमुभयत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यत्वे प्रतिष्ठापितेऽपि ध्वनेरत्रोपस्थितिरस्ति। तदुच्यते- 'तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य ध्वनित्वमेवेत्युक्तं प्राक्' इति। यद्यपि एषूदाहरणेषु वाच्यस्य प्राधान्यं तथापि रसाद्यपेक्षया व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यं वक्तव्यम्। व्यङ्ग्यप्राधान्ये च ध्वनिरित्युक्तमेव प्राक्।

केषुचित् ग्रन्थेषु 'षट्प्रज्ञादिगाथासु' इति पदस्य स्थाने 'सप्रज्ञकगाथासु' इति दृश्यते। सप्रज्ञकाः सहृदयाः उच्यन्ते।

ध्वन्यालोकलोचने एतासाम् गाथानां दृष्टान्तरूपेण गाथाद्वयं प्रदर्शितमस्ति। तत्रैका यथा भट्टेन्दुराजस्य-

लङ्घिअगअणा फलहीलआओ होन्तुत्ति वद्धअन्तीअ।

हालिअस्स आसिसं पालिवेसवतुआ विणिट्ठविआ ॥

लङ्घितगगना कर्पासलता भवन्त्विति वर्धयन्त्या ।
हालिकस्याशिषं प्रातिवेश्यवधुका निवृत्तिं प्रापिता ॥

काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वम्

अत्र प्रातिवेश्यवधूः हालिकस्य=कर्पकस्य, आशिषं वर्धयन्त्या । किं रूपमिदं आशीर्वचनम् इत्युच्यते भवता वर्धिता कर्पासलताः लङ्घितगगना भवन्तु इति । कर्पासलतानां औन्नत्यातिशयेन तत्स्थानं सङ्केतस्थानाय अत्यन्तमुपयुक्तं भविष्यति इति विचिन्त्यैव बधूः प्रसन्ना भविष्यतीति काचिद् एवम् आशीर्वचोभिः कर्पकं वर्धापयति । अस्यां गाथायां वाच्यमिदं चमत्कारि प्रधानं च वर्तते । चौर्यसंभोगाभिलाषिणी इति व्यङ्ग्येन विशिष्टं वाच्यमेव सुन्दरम् ।

गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनावन्तर्भवति चेत् अस्फुटव्यङ्ग्यस्य चित्रकाव्यस्य का वार्ता इति निष्कर्षः कथ्यते वृत्तिभागे-

'तदेवमिदानीं रतनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्यासार्थिनां यदि परं चित्रेण व्यवहारः, प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव काव्यमिति स्थितमेतत् ।' इति ।

तत्=तस्मात्, एवम्=उत्तरीत्या, इदानीन्तनकविकाव्यनयोपदेशे=इदानीन्तनानां कवीनां काव्यनयस्य उपदेशे, क्रियमाणे=विधीयमाने, प्राथमिकानां=काव्यं कर्तुं प्रथमतया प्रवृत्तानाम्, अभ्यासार्थिनाम्=अभ्यासं नाम पुनः पुनः अनुशीलनम् च अर्थयमानानां, यदि परं चित्रेण व्यवहारः=चित्रनाम्ना व्यवहारः काव्यस्य तर्हि न दोषः । काव्यमार्गे नूतनानां यदि चित्रकाव्यनिर्माणं तर्हि भवतु नाम । परं प्राप्तपरिणतीनां=व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां प्रौढानां कृते तावत् ध्वनिरेव काव्यम् भवति । प्रौढानां कवीनां कृते काव्यं सर्वं ध्वनिनामैव व्यवहियते । एतावता निरूपितमर्थं संग्रहश्लोकैः पुनः कथयति । यथा-

यस्मिन् रसो वा भावो वा तात्पर्येण प्रकाशते ।
संवृत्त्याभिहितौ वस्तु यत्रालङ्कार एव वा ॥
काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यङ्ग्यप्राधान्यैकनिबन्धनः ।
सर्वत्र तत्र विषयी ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः ॥ इति

यस्मिन्=काव्यमार्गे, रसो=रत्यादिः, भावो वा=निर्वेदादिः, तात्पर्येण= कविविवक्षया, प्रकाशितो, वा=अथवा, वस्तु अलङ्कारश्च व्यङ्ग्यौ संवृत्त्या=प्रकारान्तरेण गोपनेन अभिहितौ=प्राकाशितौ कथितौ वा, तस्मिन् काव्याध्वनि=काव्यमार्गे, व्यङ्ग्यप्राधान्यैक-निबन्धनः=व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्य अर्थस्य प्राधान्यमेव एकं निबन्धनं यस्य तादृशः ध्वनिः, तत्र सर्वत्र=तादृशे सर्वस्मिन्नपि काव्ये, सहृदयैः जनैः विषयी=विषयित्वेन, ज्ञेयः=अवगन्तव्यः इति कारिकयोः शब्दार्थः ।

वस्त्वलङ्काररसादिषु यस्मिन् काव्ये रसादिः तात्पर्येण प्रकाशते तथा वस्तु अलङ्कारश्च प्रकारान्तरेण गोप्यमानतया प्रकाशते तत्र सर्वत्र ध्वनिरेव भवति नान्यः इति संग्रहश्लोकयोरर्थः । एतावता काव्यभेदेषु चित्रस्य किं स्थानम् । गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमपि कुत्र तिष्ठति इति विस्तारेण प्रतिपादितम् । ध्वनेरेव सर्वतः प्राधान्यं कथितञ्च ।

२०.३.२ ध्वनिप्रभेदानां बहुत्वनिरूपणम्

काव्ये ध्वनिरसौ बहुप्रभेदः भवति । काव्यस्य भेदाः बहवः सन्ति । तत्र सर्वत्र प्रभेदेऽपि ध्वनिः प्रकाशते । तेन च काव्यभेदानां भेदेन ध्वनिरपि भिन्नः भवति । काव्यञ्च प्रथमतया गद्यं पद्यं मिश्रञ्चेति त्रिविधं भवति । तत्र मिश्रकाव्यं चम्पूरित्यभिधीयते । गद्यकाव्यमपि कथा, आख्यायिका, खण्डकथा, सकलकथा इत्यादिभिर्भेदैः भिन्नम् । पद्यकाव्यस्य च महाकाव्यं, खण्डकाव्यम्, मुक्तम्, कुलकम् इति बहुविधम् । अत्र सर्वत्र ध्वनिः प्रकाशते । त्रिधा भिन्नमिदं काव्यं श्रव्यकाव्यं भवति । दृश्यकाव्यमिति काव्यस्य अन्योऽपि भेदः वर्तते । स च भेदः नाटकादिभिः

भेदैः दशविधः वर्तते । नाटकादीनि दशरूपकाणि उच्यन्ते । नटे रामादीनां रूपसमारोपेण रूपकमिति संज्ञा जाता । अष्टादश उपरूपकाणि अपि प्रसिद्धानि सन्ति । भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे दृश्यकाव्यं सप्रभेदं प्रपञ्चितमस्ति । श्रव्यकाव्यस्वरूपाणां निरूपणं भामहादीनां निबन्धेषु संस्कृतकाव्यं प्राकृतकाव्यम् अपभ्रंशकाव्यमिति । एवं काव्यस्य अनेके भेदाः स्वरूपमाश्रित्य भवन्ति । तत्र सर्वत्र काव्येषु काव्यत्वापादकं तत्त्वं ध्वनिरेव भवति । अनेन काव्यस्वरूपमाश्रित्य ध्वनेः बहुत्वं प्रतिपादयितुं शक्यते । अपि च ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ताभ्यामन्यदिति यत् बहुविधं काव्यं निरूपितं तदाधारेणापि ध्वनेः बहुत्वं सिद्ध्यति । एषु त्रिषु भेदेषु आद्यं भेदद्वयमेव काव्यपदवाच्यं भवति । अन्तिमस्तु काव्यानुकारः कथ्यते । तथापि महाकवीनामपि काव्येषु एतादृशाः रचनाः सन्तीति तस्यापि काव्यत्वेन गणना कृता वर्तते । एतेषु प्रथमो ध्वनिरेव बहुधा भिन्नः वर्तते । पुनश्च ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्येन सह मेलनाद् अनन्तता सिद्धा भवति । एवं भूतस्य ध्वनिप्रपञ्चस्य सद्भावः कारिकायामस्यां निरूपितः अस्ति । तद्यथा-

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ इति ।

स ध्वनिः सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः=गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ये प्रकाराः तैः सह वर्तन्ते इति तादृशैः, स्वैः=स्वकीयैः अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वादिभिः, प्रभेदैः=सह, संसृष्टिसङ्कराभ्यां=संसृष्ट्या सङ्करेण च, पुनरपि बहुधा=अनेकविधः, उद्योतते=प्रकाशते इति शब्दार्थः संसृष्टिः एकप्रकारा भवति । सङ्करश्च त्रिविधः । अनुग्राह्यानुग्राहकभावः, सन्देहः, एकवाचकानु-प्रवेशरूपश्च । एतस्या एव कारिकायाः अर्थः वृत्तिभागोच्यते- “तस्य च ध्वनेः स्वप्रभेदैः गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्करसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुभेदता लक्ष्ये दृश्यते ।” इति ।

तस्य च=एतावता प्रबन्धेन निरूपितस्य, ध्वनेः स्वप्रभेदैः=स्वस्य आत्मनः अविवक्षितवाच्यत्वादिभिः प्रकारैः, गुणीभूतव्यङ्ग्येन, वाच्यैरलङ्कारैश्च सह सङ्करेण, संसृष्ट्या च अनेकविधत्वम् आगच्छति इति शब्दार्थः ।

ध्वनेश्च अविवक्षितवाच्यः-अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृत-वाच्यश्चेति प्रथमं द्विविधः । प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश्यत्वेन चतुर्विधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-रूपोऽनन्तोऽपि वाक्यपदतदंशघटनावर्णप्रबन्धव्यङ्ग्यत्वेन षड्विधः । संलक्ष्यक्रमरूपस्तु शब्द-शक्त्युद्भवो वस्त्वलङ्कारयोर्व्यङ्ग्यत्वेन द्विविधोऽपि प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश्यत्वेन चतुर्विधः । अर्थशक्त्युद्भवो वस्त्वलङ्कारयोः व्यञ्जकयोः प्रत्येकं स्वतःसंभवितया कविप्रौढोक्तिसिद्धतया कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धतया च षड्विधः सन् वस्त्वलङ्काररूपत्वेन द्वादशविधः, स एव पुनः पदवाक्यप्रबन्धप्रकाश्यत्वेन षट्त्रिंशद्विधः, शब्दार्थशक्त्युद्भवस्तु वाक्यप्रकाश्यत्वेनैकविध एवेति सङ्कलनया एकपञ्चाशत्प्रकारकः शुद्धो ध्वनिः ।

ततश्च एतेषाम् एकपञ्चाशतो भेदानां तावद्भिः प्रकारैः स्वकीयैः गुणनेन द्वे सहस्रे षट्शतानि एकश्च ध्वनेः प्रभेदाः । तेषां भेदानां पुनः त्रिरूपः सङ्करः, एकरूपा संसृष्टिरिति चतुर्भिः गुणने दशसहस्राणि चत्वारि शतानि चत्वारश्च तत्प्रकाराः । तेषामपि शुद्धभदैरेकपञ्चाशता योजने दशसहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चपञ्चाशद् ध्वनेः प्रभेदाः सम्भवन्तीति काव्यप्रकाशे भवता पठितम् । अत्रापि पूर्वं प्रतिपादितञ्च यावन्तो भेदाः ध्वनेः कथिताः प्रायः तावन्त एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि भवन्ति । एतेषाञ्च सङ्करेण ध्वनेः अनन्ताः भेदाः सम्भवन्ति ।

मूलपाठः

एतच्च चित्रं कवीनां विशृङ्खलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्ति-

दर्शनादस्माभिः परिकल्पितम्। इदानीन्तनानां न्याय्ये काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः। यतः परिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते। रसादितात्पर्यं च नास्त्येव तद्वस्तु यदभिमत रसाङ्गतां नीयमानं न प्रगुणीभवति। अचेतना अपि हि भावा यथायथमुचितरसविभावतया चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न सन्त्येव ते ये यान्ति न रसाङ्गताम्। तथ चेदमुच्यते-

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते॥
शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्।
स एव वीतरागश्चेत् नीरसं सर्वमेव तत्॥
भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत्।
व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया॥ इति

तस्मान्नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्मना रसतात्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमत रसाङ्गतां न धत्ते। तथोपनिबध्यमानं वा न चारुतातिशयं पुष्पाति। सर्वमेतच्च महाकवीनां काव्येषु दृश्यते। अस्माभिरपि स्वेषु काव्यप्रबन्धेषु यथायथं दर्शितमेव। स्थिते चैवं सर्व एव काव्यप्रकारो न ध्वनिधर्मतामतिपतति रसाद्यपेक्षया कवेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणोऽपि काव्यप्रकारस्तदङ्गतामवलम्बत इत्युक्तं प्राक्। यदा तु चादुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामङ्गतया व्यवस्थानं हृदयवतीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासुचिद्व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्ये प्राधान्यं तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिनिष्यन्द-भूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक्। तदिदानीन्तनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्यासार्थिनां यदि परं चित्रेण व्यवहारः, प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव काव्यमिति स्थितमेतत्। तदयमत्र संग्रहः-

यस्मिन् रसो वा भावो वा तात्पर्येण प्रकाशते।
संवृत्याभिहितौ वस्तु यत्रालङ्कार एव वा॥
काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यङ्ग्यप्राधान्यैकनिबन्धनः।
सर्वत्र तत्र विषयो ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः॥
सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा॥ इति।

तस्य च ध्वनेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्करसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुप्रभेदता लक्ष्ये दृश्यते। इति।

बोधप्रश्नाः

१. इदानीन्तनानां तु नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः इति कस्मादुच्यते?
२. चादुषु देवतास्तुतिषु वा कीदृशः काव्यप्रकारः?
३. काव्यविभागविषये आनन्दवर्धनाचार्यस्य कः विचारः?
४. 'ध्वनिः कथं बहुधा उद्योतते' इति पाठेऽस्मिन् प्रस्तुतां कारिकाम् अवलम्ब्य प्रतिपादयतु।
५. गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमपि ध्वनेरङ्गभूतं भवतीति कस्मादुच्यते?

२०.४ सारांशः

पूर्वस्मिन् पाठे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां काव्याभ्याम् अन्यद् अस्फुटव्यङ्ग्यम् अथवा

व्यङ्ग्यविवक्षारहितं किमपि वर्तते इति भवता दृष्टम्। चित्रमिति तद् उच्यते। तत्स्वरूपं विस्तरेण तत्र दर्शितम्। पाठेऽस्मिन् चित्रकाव्यप्रतिभावता कवीनां काव्यप्रकारः नास्ति इति उच्यते। काव्यमार्गे पदमर्पयतां नूतनानां तु काव्यलेखनाभ्याससमये कदाचित् चित्रस्य प्रयोगः भवतु, न तु तदनन्तरम् इति नात्र उच्यते। ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यः चित्रमिति काव्यविभागः सामान्यरूपेणैवोच्यते। वस्तुतो विचिन्त्यमाने ध्वनेर्भिन्नः काव्यप्रकारः नास्त्येव इति आनन्दवर्धनाचार्यस्य सिद्धान्तः। प्रथमोद्योते काव्यस्यात्मा स एवार्थः ... इत्यनया प्रसिद्धया कारिकया रसरस्यैव काव्यात्मत्वं कथितम्। रसादितात्पर्यविरहे कवीनां काव्यनिर्माणात्मकः व्यापार एव न शोभते। रसादितात्पर्यं च काव्ये वर्ण्यमानाः सर्वेऽपि पदार्थाः चेतनाः प्रशोभन्ते। अचेतना अपि चेतनाः भवन्ति।

रसाङ्गतां प्राप्तानां पदार्थानां परा शोभा काव्ये भवति। अस्मिन् जगति अचेतनरूपेण विद्यमानान् पदार्थान् कविः काव्यजगति प्रतिष्ठापयति चेदेते रसाङ्गभूताः सन्तः चेतनाः शोभन्ते। अतः एव काव्यजगति कवेः परमं स्वातन्त्र्यं वर्तते। काव्यसंसारे कविरेक एव प्रजापतिरस्ति। असौ यथेच्छं जगत् परिवर्तयति। यदा कविः रसादितात्पर्यवान् भवति तदा सम्पूर्णं काव्यं रसमयं भवति। यदा असौ रसादितात्पर्यरहितः तदा काव्यं नीरसं भवति। कवेः सामर्थ्येन काव्ये अचेतना अपि पदार्थाः चेतनाः भवन्ति। सर्वात्मना रसतात्पर्यवता कविना। उपनिबध्यमानं समस्तमपि पदार्थजातं चारुत्वातिशयं पुष्पाति।

लक्ष्येषु एतत् सुतरां दृश्यते। आनन्दवर्धनाचार्यस्यैव विषमबाणलीलादिषु प्राकृतभाषोप-निबद्धासु काव्येषु अपि रसनिष्यन्दित्वमनुभूयते एव। गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यानि अपि अन्ततो गत्वा ध्वनावेव विश्रान्तिं गच्छन्ति। यतो हि रसादिव्यङ्ग्यापेक्षया व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यस्य प्राधान्यं नैव भवति। रसादेरेव तत्र चारुतातिशयस्य अनुभूयमानत्वात्। यत् चादुषु देवतास्तुतिषु वा गुणीभूत-व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं दृश्यते तत्रापि रसाद्यपेक्षया ध्वनिरेव।

एवं समस्तमपि काव्यं ध्वनिनिष्यन्दरूपमेव भवति। नास्ति तत्र गुणीभूतत्वं चित्रत्वं वा। यदपि चित्रत्वमुच्यते तत्तु अभ्यासार्थिनां काव्यपदम् आरुरुक्षूणामेव युक्तं भवति। प्रतिभावतां प्राप्तपरिणतीनां तु कवीनां ध्वनिरेक एव काव्यं भवति। एवं सर्वत्र काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वं सिद्धं भवति।

अयञ्च ध्वनिः बहुप्रभेदः अस्ति। ध्वनेः भेदाः अनन्ताः। गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्यापि तावन्त एव भेदाः यावन्तः ध्वनेः स्वीकृताः। एवमनयोः सङ्करेण संसृष्ट्या च सहस्रमिताः भेदाः ध्वनेः कथिताः। अलङ्काराणामपि भेदेन ध्वनेः बहुत्वमायाति। एतेषां ध्वनिभेदानां विस्तरेण प्रतिपादनमग्रिमे पाठे भविष्यति।

२०.५ शब्दावली

१. पररिपाकवताम् - शब्दार्थविषयो रसौचित्यानुसारी विवेकः परिपाकः। लोचने शब्दार्थविषयो रसौचित्यलक्षणः परिपाको विद्यते येषाम्। 'यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्' इत्यपि रसौचित्यानुसरणमेव वक्तव्यमन्यथा निर्हेतुकं स्यात्। इति।
२. शृङ्गारी - अत्र शृङ्गारपदं रसोपलक्षणम्। 'शृङ्गारोक्त-विभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूप-प्रतीतिमयो न तु स्त्रीव्यसनीति मन्तव्यम्' इति लोचनकारः। शृङ्गारादिरसास्वादप्रवण इत्यर्थः।
३. हृदयवतीषु - 'हिअललिआ' इति प्राकृतकविगोष्ठ्यां प्रसिद्धासु गाथासु इत्यर्थः।

४. षट्प्रज्ञादिगाथासु - कुत्रचित् ग्रन्थे सप्रज्ञकगाथासु इत्यपि पाठः दृश्यते।

काव्ये ध्वनेरपरिहार्यत्वम्

षट्प्रज्ञः=कुशलः। त्रिकाण्डशेष इति कोशे-

धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि।

षट्सु प्रज्ञास्ति यस्योच्चैः षट्प्रज्ञ इति संस्कृतः ॥

इति षट्प्रज्ञशब्दार्थः दत्तः अस्ति।

सप्रज्ञकाः=सहृदयाः कथ्यन्ते।

५. संवृत्या - गोप्यमानतया।

६. विषयी - अत्र विषयः काव्यमार्गः, विषयी च त्रिविधः ध्वनिः

२०.६ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः - लोचनव्याख्यासहितः।
२. ध्वन्यालोकः - दीधिति व्याख्यासहितः।
३. ध्वन्यालोकः - उद्योतिनी व्याख्यासहितः।

२०.७ सहायकग्रन्थाः

१. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - वामनाचार्यः।
२. काव्यालङ्कारः - भामहाचार्यः।

२०.८ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. आनन्दवर्धनाचार्येण काव्यस्य व्यवस्था कृता अस्ति।
ध्वनिरेव वस्तुतः काव्यमिति आचार्यस्य सिद्धान्तः। रसादितात्पर्ये सति तत्काव्यं ध्वनिरुच्यते। रसादितात्पर्यविरहे काव्यरचनाव्यापार एव न शोभते। अतः इदानीन्तनानां तु ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः नास्त्येव।
२. चाटुकाव्येषु कामिनीनां नृपतीनां वा प्रसादकं मिथ्याप्रशंसात्मकं वाक्यं वर्तते। अतः अत्र वाच्यवैशिष्ट्यम् अस्ति। वाच्यवैशिष्ट्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव। एवमेव देवतास्तुतिषु अपि वाच्यवृत्तापेक्षया रसादीनाम् अङ्गतया व्यवस्थानम्। तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यप्रकारः। परम् उभयत्रापि रसाद्यपेक्षया ध्वनित्वमेवेति आचार्याणां सिद्धान्तः।
३. काव्यविभागविषये आनन्दवर्धनाचार्यस्य विशिष्टः कश्चन विचारोऽस्ति। रसात्मकं काव्यमेव ध्वनिः। रसस्य प्राधान्ये ध्वनिः। रसाद्यपेक्षया वाच्यस्य चारुत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यः। अयमपि प्रकारः पर्यन्ते ध्वनावेव विश्रान्तो भवति। आभ्यां विभागाभ्याम् अन्यः चित्रमुच्यते। चित्रञ्च काव्यानुकारो भवति न तु काव्यम्। अनेन प्रकारेण आनन्दवर्धनाचार्यमतेन ध्वनिरिति एक एव काव्यस्य विभागः अस्ति।
४. स्वप्रभेदसङ्कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टः गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णः, गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टः, वाच्यालङ्कारान्तरसङ्कीर्णः, वाच्यालङ्कारान्तरसंसृष्टः, संसृष्टालङ्कार-

ध्वनेर्भेदो निर्णयनीयत्वं च

सङ्कीर्णः, संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति ध्वनिः बहुधा प्रकाशते।

५. गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्ये यद्यपि व्यङ्ग्यविशिष्टस्य वाच्यस्यैव प्राधान्यं तथापि रसाद्यपेक्षया तत्रापि व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्। यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं भवति तत्र ध्वनिरुच्यते। एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्येऽपि वस्तुतो विचिन्त्यमाने ध्वनिरेव।

२०.९ अभ्यासप्रश्नाः

१. ग्रन्थानुसारेण ध्वनेरपरिहार्यत्वं साधयतु।
२. 'सगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैः ... बहुधा' इति कारिकां व्याख्यातु।
३. काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः कथं वर्तते?

—♦—

पाठसंरचना

- २१.१ प्रस्तावना
- २१.२ उद्देश्यम्
- २१.३ सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनिभेदबहुत्वम्
 - २१.३.१ ध्वनेः स्वप्रभेदैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्
 - २१.३.२ ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्येन सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्
 - २१.३.३ ध्वनेः वाच्यालङ्कारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्
 - २१.३.४ ध्वनेः संसृष्टालङ्कारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्
 - २१.३.५ उपसंहारः
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- २१.४ सारांशः
- २१.५ शब्दावली
- २१.६ सन्दर्भग्रन्थाः
- २१.७ सहायकग्रन्थाः
- २१.८ बोधप्रश्नोत्तराणि
- २१.९ अभ्यासप्रश्नाः

२१.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । पूर्वस्मिन् पाठे ध्वनेः अपरिहार्यत्वम् भवता पठितम् । सर्वेषु काव्येषु ध्वनिः अवश्यं भवेदेव । ध्वनेरभावेन काव्यं नैव भवति । गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि काव्ये रसाद्यपेक्षया ध्वनित्वमस्त्येव । ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां भेदाभ्यां भिन्नः काव्यस्य कोऽपि भेदः नास्त्येव । चित्रकाव्यं यदुच्यते तत् काव्यमेव न भवति । काव्यानुकारो ह्यसौ भवति । व्यङ्ग्यस्य सद्भावेनैव काव्यत्वं लभते । चित्रे तु व्यङ्ग्यम् अत्यन्तम् अस्फुटं भवति । अथवा तद् अविवक्षितं भवति । कवित्वम् आरुरुक्षूणां नवीनानां केवलम् अभ्यासाय चित्रमुपयुज्यते । प्राप्तपरिणतीनां प्रतिभावतां तु विषये ध्वनिरेव काव्यम् । चित्रकाव्यस्य लक्षणकारिकया अपि एतत् स्पष्टं जायते । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्यां उभे काव्ये व्यवस्थिते । ताभ्यामुभाभ्याम् अन्यत् तत् सर्वं चित्रमित्यभिधीयते इत्येव कारिकायामुच्यते । चित्रमिति तृतीयः काव्यस्य प्रकारः इति तु नोच्यते । ध्वनिलक्षणे 'काव्यविशेषः सः ध्वनिः' इति, 'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य' इति गुणीभूतव्यङ्ग्ये च स्पष्टमुच्यते । तेन स स्पष्टं भवति यत् चित्रकाव्यमिति तृतीयः काव्यप्रकारः आचार्यस्य सम्मतः नास्ति इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यप्रकारोऽपि रसाद्यङ्गभावेन एव चारुत्वं भजते । रसस्पर्शेन विना तस्यापि चारुत्वं नास्ति । रसस्पर्शे सति चारुत्वविश्रान्तिः तस्मिन्नेव भवति । चारुत्वनिमित्तेन प्राधान्येन तत्रापि ध्वनित्वमस्त्येव । एवं ध्वनिकारस्य काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति प्रथमः प्रस्तावः सर्वथा उपपन्नो भवति । ध्वनेरपरिहार्यत्वं निरूप्य तस्य ध्वनेः बहुत्वम् कथम् आगच्छति इति सामान्येन पूर्वस्मिन् पाठे भवानपठत् । गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सह, अलङ्कारैः सह स्वैरेव प्रभेदैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनेः बहुत्वम् आगच्छति । इदानीम् अस्मिन् पाठे एतदेव विस्तरेण सोदाहरणं भवान् पठिष्यति । पूर्वोक्तप्रकारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनेः बहुत्वं सोदाहरणम् अस्मिन् पाठे प्रतिपाद्यते ।

२१.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- ध्वनेः स्वप्रभेदैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां बहुत्वं कथमिति सोदाहरणं ज्ञास्यति ।
- ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां बहुत्वं कथं भवतीति सोदाहरणं ज्ञास्यति ।
- ध्वनेः वाच्यालङ्कारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां बहुत्वं कथं भवतीति सोदाहरणं ज्ञास्यति ।
- ध्वनेः संसृष्टालङ्कारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां बहुत्वं कथं संभवतीति सोदाहरणं ज्ञास्यति ।
- 'सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः ...' इत्यत आरभ्य, 'नियतमेव काव्यविषये परां प्रकर्षपदवीमासादयन्ति' इत्यन्तस्य मूलपाठस्य अर्थम् अवगमिष्यति ।

२१.३ सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनिभेदबहुत्वम्

ध्वनिरेव काव्यस्य प्रधानभूतः प्रकारः । सर्वत्र काव्यभेदेषु अन्ततो गत्वा ध्वनिरस्ति । अत एवायं ध्वनिः बहुप्रकारः । अन्यैः काव्यप्रकारैः असङ्कीर्णः असौ भवत्येव । कुत्रचिदन्यैः प्रकारैः सह सङ्कीर्णः संसृष्टो वा ध्वनिरसौ दृश्यते । एवं सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनेः बहुत्वं पूर्वस्मिन् पाठे सामान्येन प्रतिपादितम् । तत्र कारिकापि दृष्टा-

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ इति

स ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारैः सह कदाचित् सङ्कीर्णः कदाचिच्च संसृष्टः सन् बहुप्रकारः भवति । तथा असौ वाच्यालङ्कारैः सह कदाचित् सङ्कीर्णः कदाचित् संसृष्टश्च सन् बहुधा दृश्यते । एवमेवासौ ध्वनिः स्वकीयैरेव भेदान्तरैः सह सङ्कीर्णः संसृष्टो वा बहुधा प्रकाशते । तत्र सङ्कीर्णः त्रिविधः भवति । अङ्गाङ्गिभावेन, सन्देहेन, एकवाचकानुप्रवेशेन च । संसृष्टेः एक एव प्रकारः अस्ति । पुनरपि असौ ध्वनिः संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः, सङ्कीर्णालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा उद्योतते । एवमस्य ध्वनेः अनन्तः प्रकारः संभवति । तेषां गणना काव्यप्रकाशादिषु दृश्यते ।

२१.३.१ ध्वनेः स्वप्रभेदैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्

ध्वनेः भेदाः अनन्ताः सन्ति । तेषाम् अन्योन्यं सङ्करः संसृष्टिश्च भवतः । तदेवोक्तं स्वैः प्रभेदैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां ध्वनिः बहुधा उद्योतते इति कारिकायाम् । ध्वनिः स्वप्रभेदसङ्कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टिश्च इति ध्वनेः बहुत्वस्य कारणं भवति । तत्र ध्वनिः स्वकीयस्य प्रभेदैरेव यथा सङ्कीर्णो भवति तस्योदाहरणं यथा-

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ इति ।

अत्र प्रसिद्धे श्लोके पार्वतीलज्जारूपः व्यभिचारिभावः अर्थशक्तिमूलेन अनुरणनेन व्यज्यते । सा चैषा लज्जा असंलक्ष्यक्रमेण अभिव्यक्तस्य अभिलाषविप्रलम्भशृङ्गारस्य अङ्गरूपेण सङ्कीर्णाः अस्ति । सङ्करः अङ्गाङ्गिभावेन, सन्देहेन, एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिविधः कथितः । अत्र च अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन अङ्गाङ्गिभावेन वा अनयोरुपस्थितिः । अतः अत्र अर्थशक्तिमूलध्वनेः, असंलक्ष्यक्रमोद्योतध्वनेः अङ्गभूतत्वेन सङ्करः अस्ति इति । ध्वनिः स्वप्रभेदेन सङ्कीर्ण इत्यस्योदाहरणम् एतद् भवति ।

सङ्करस्य द्वितीयः भेदः सन्देहेन भवति। ध्वनेः सङ्कीर्णत्वं सन्देहेनापि भवति
इत्युदाहरति तद्यथा-

खणपाहुणिआ देवइ एसा जाअएँ किंपि दे भणिदा।
रुअइ पडोहरवलही घरम्भि अणुणिज्जअ वराई ॥ इति।

संस्कृतच्छाया

क्षणप्राघुणिका देवर! एषा जायया किमपि ते भणिता।
रोदिति शून्यवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥ इति।

देवरे अनुरक्तम् उपनायिकाम् उत्सवागतां देवरस्य पत्न्या कोपेन धिक्कृतो अन्यया
कयाचिद् तामनुनेतुं देवरं प्रत्युच्यते- हे देवर! सुन्दर! सुभग! पत्यनुज, ते=तव, क्षणप्राघुणिका=
क्षणे उत्सवे, क्षणमात्रं वा प्राघुणिका अभ्यागता, एषा=तव दयिता=प्रियतमा ते जायया=तव जायया=
पत्न्या न तु प्रियया, किमपि=चकुमनुचितं किञ्चित्, कथिता=भर्त्सिता कोपेनोक्ता इति यावत्।
इदानीं दुःखिता सा प्रियतमा शून्ये=एकान्ते, वलभीगृहे=गृहपश्चाद्भागे वा सौधोर्ध्ववैशमनि रोदिति=
तिरस्कारत्वात् त्वयि अनुरागवशात् च रोदिति। तेन वराकी=दीनतया दयनीया त्वया अनुनीयताम्=
प्रसाद्यताम्, आश्वास्यताम् उपभुज्यतां वा इत्यर्थः।

श्लोकेऽस्मिन् कथं ध्वनेः सङ्कीर्णत्वम् इति वृत्तिभागेनोच्यते। यथा - 'अत्र
ह्यनुनीयतामित्येतत् पदम् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वेन विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन च सम्भाव्यते।
न चान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति' इति।

अत्र=अस्मिन् पद्ये, अनुनीयतामित्येतत् पदम् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वेन=
तदाख्येन प्रसिद्धेन ध्वनिभेदेन, उपभोगलक्षणे सङ्क्रमितत्वेन, विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन=तदाख्येन
अभिधामूलध्वनिना तत्रापि अनुरणनन्यायेन=संलक्ष्यक्रमेण च, उपभोगरूपम् अर्थान्तरं व्यनक्ति।
अनुनीयतामित्यस्य उपभुज्यताम् इत्येवार्थः व्यज्यते। स च अर्थः लक्षणामूलध्वनेः अर्थान्तरसङ्क्रमित-
रूपेण प्रभेदेन एवम् अभिधामूलध्वनेः संलक्ष्यक्रमरूपेण प्रभेदेन प्रकाशितो भवति। अत्र केन
ध्वनिप्रकारेण असौ अर्थः आगच्छति इत्यस्मिन् विषये सन्देहः। अत एव अन्यतरस्य=उभयोः
एकस्य पक्षस्य निर्णये प्रमाणाभावात् सङ्करस्यासौ द्वितीयः प्रकारः।

एकवाचकानुप्रवेशेन सङ्करस्योदाहरणं तु भवता अस्मिन्नेव ग्रन्थे उदाहरणरूपेण
पठितपूर्वः श्लोकः अस्ति। तद्यथा-

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लदुलाका घनाः।
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ॥
कामं सन्तु दूढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥ इति।

अस्य श्लोकस्य व्याख्या कृतपूर्वा इति नात्र अनूद्यते। अस्मिन् श्लोके एकेनैव
रामपदेन व्यञ्जकेन व्यङ्ग्यस्य स्वावधीरणस्य विप्रलम्भरसस्य च प्रकाशः। अत्र स्वावधीरणरूपो
व्यङ्ग्यार्थः अर्थान्तरसङ्क्रमितरूपेण अविवक्षितरूपेण ध्वनिप्रकारेण प्रकाशते। विप्रलम्भशृङ्गारः तु
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपेण विवक्षितान्यपरवाच्याख्येन ध्वनिप्रकारेण प्रकाशते। अर्थद्वयमपि
एकस्मिन्नेव वाचके रामपदे अनुप्रविष्ट इति एकवाचकानुप्रवेशलक्षणस्य सङ्करस्य उदाहरणमिदं
श्लोकः। एवं ध्वनेः स्वप्रभेदैः सङ्करेण कथं बहुत्वमिति सोदाहरणं व्याख्यातम्। ध्वनेः स्वप्रभेदेन
संसृष्टत्वमपि अस्मिन्नेव श्लोके दृश्यते। तस्यापि अयमेव श्लोकः उदाहरणम्। अत्र श्लोके रामपदेन
अर्थान्तरसङ्क्रमित-वाच्यध्वनिः, लिप्तपदेन, पयोदसुहृदामिति पदेन च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः
प्रकाशते। अतः अनयोः ध्वनिप्रकारयोः अत्र संसर्गः। अतश्चायम् एताभ्यां ध्वनिप्रभेदाभ्यां संसृष्ट

२१.३.२ ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्येन सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्

ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैः सह सङ्करेण संसृष्ट्या च बहुप्रभेदः भवति। ध्वनेः बहवः भेदाः सन्ति। तथैव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि बहवः भेदाः। एकैकोऽपि भेदः अन्यभेदैः सह त्रिविधेन सङ्करेण एकरूपया संसृष्ट्या च ध्वनिरयं अनन्तभेदः सञ्जायते। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येन सह सङ्कीर्णस्य ध्वनेः एकमुदाहरणं प्रदर्शयति। यथा-

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिक् धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ इति।

अयञ्च श्लोकः अस्मिन्नेव उद्योते व्याख्यातपूर्वः। अस्मिन् श्लोके असंलक्ष्यक्रमः शान्तरसः ध्वन्यते। इदं लोचानात् स्पष्टं भवति। अत्र मे अरयः इति प्रायः सर्वेषां पदानां अर्थव्यञ्जकतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। एतानि च व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यानि पदानि वाक्यार्थभूतेन रसेन सह सङ्कीर्णानि भवन्ति। अतः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेश्च अत्र सङ्करः। वीररसस्य स्थाने रौद्ररसमपि केचन अत्र स्वीकुर्वन्ति। तत्रापि एतेषां पदानां व्यञ्जकत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् अव्याहतमेव। अङ्गाङ्गिभावसङ्करोऽत्र एतस्यैव उदाहरणान्तरं प्रदर्शयति-

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः।
राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्रास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न मृषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ इति।

वेणीसंहारे पञ्चमाङ्के पद्यमिदम्। क्रुद्धयोः भीमार्जुनयोः वचनमिदम्। द्यूतच्छलानां कर्ता जतुमयशरणोद्दीपनः, अभिमानी कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः यस्य दासाः पाण्डवाः, दुःशासनादेरनुजशतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य मित्रम्, दुर्योधनः असौ क्व आस्ते? कथयत, मृषा न तं द्रष्टुम् अभ्यागतौ स्वः इत्यन्वयः।

द्यूतच्छलानां=द्यूतस्य व्याजानां, कर्ता = प्रयोक्ता, जतुमयशरणोद्दीपनः=जतुमयस्य लाक्षया निर्मितस्य शरणस्य गृहस्य उद्दीपनः अग्निना दीपकः, अभिमानी=गर्विष्ठः, कृष्णाकेशोत्तरीय-व्यपनयनपटुः=कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य च अपनयने आकर्षणे निपुणः, यस्य दासाः पाण्डवाः इति वदति। दुःशासनादेरनुजशतस्य=अनुजानां शतस्य, गुरुः=ज्येष्ठः, अङ्गराजस्य=कर्णस्य मित्रम्, सः तादृशः दुर्योधननामकः असौ राजा, क्व=कुत्र, आस्ते=वर्तते। कथयत=यूयं ब्रूत। आवां अर्जुनः भीमश्च, मृषा=रोषेण, तं दुर्योधनं, द्रष्टुम् न अभ्यागतौ। आवां रोषेण न पृच्छावः। केवलं तं द्रष्टुम् आगताः, तस्मात् निरशङ्कं कथयत इत्यर्थः। अत्र वस्तुतः दुर्योधनं हन्तुं क्रोधेनैवागतौ तौ। तथापि एवं वदतः।

अत्र वाच्यरूपेण दुर्योधनस्य स्तुतिः वर्तते। ततः दुर्योधननिन्दा व्यज्यते इति व्याजस्तुतिरलङ्कारः। विशेषणानां व्यङ्ग्याभिप्रायकत्वेन परिकरालङ्कारमपि केचन वदन्ति।

अत्र कथं गुणीभूतसङ्कीर्णो ध्वनिरित्युच्यते वृत्तिभागेन- “अत्र ह्यलक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थभूतस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः सम्मिश्रता।” इति। अत्र हि=अस्मिन् श्लोके इतः पूर्वमुदाहृते ‘न्यक्कारो ह्ययमेव’ इत्यादिश्लोके च। अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थभूतस्य=उभयत्रापि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनि वाक्यार्थभूतः नाम प्रधानभूतः भवति।

पूर्वस्मिन् श्लोके शान्तरसः अस्मिन् श्लोके च रौद्ररसः वाक्यार्थरूपेण अभिव्यज्यते । व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः=उभयत्र श्लोके प्रायः सर्वाणि पदानि व्यञ्जकानि तथापि वाच्यप्रधानानि च । अत्र पदेषु व्यङ्ग्यार्थः अस्ति तथापि तदपेक्षया वाच्यार्थ एव प्रधानतया तिष्ठति इति भावः । एवं च अत्र वाक्यार्थस्य रसध्वनेः पदार्थव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वात् च सम्मिश्रता = सङ्कीर्णता नाम सङ्करभावः । अतः अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेश्च अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः दृश्यते । अत्र ग्रन्थे 'पदैः सम्मिश्रता' इति कथनेन ध्वनेः कथं पदैः सङ्करः भवति । ध्वनिरर्थः भवति तथा च अर्थस्य अर्थेन सहैव सङ्कर भवति । अत्र किमर्थं पदैः सङ्करः कथितः इति शङ्का न कार्या । अत्र पदैरिति उपलक्षणम् । पदैः उपलक्षितेन गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपेणार्थेन सह अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः सङ्करः इत्येवार्थः ।

ध्वनेः स्वकीयै भेदैः सह त्रिविधः सङ्करः यथा कथितः तथा अत्रापि अनयोरुदाहरणयोः त्रिविधोऽपि सङ्करो व्याख्यातोऽस्ति । तथाहि श्लोकद्वयेऽपि अङ्गाङ्गिभावसङ्करः स्पष्टः । प्रधानव्यङ्ग्यस्य रसस्य प्रत्येकपदव्यङ्ग्यैः विभावादिरूपैः उपस्करणाद् अङ्गाङ्गिभावः द्रष्टव्यः । 'कर्ता द्यूतच्छलानाम्' इत्यादिश्लोके च "पाण्डवा यस्य दासाः" इति वस्तुतः दुर्योधनस्यैव कथनमस्ति । अत्र भीमार्जुनौ तद्वचनम् अनुकुरुतः । अतः अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यता । व्यङ्ग्यविशिष्टस्य वाच्यस्य क्रोधोद्दीपकत्वात् । अथवा 'पाण्डवा यस्य दासाः' इति भीमार्जुनयोरेव वचनं भवतु । तथापि तस्य अर्थशक्त्या 'दासैः स्वामी अवश्यं द्रष्टव्यः' इति प्रधानरूपव्यङ्ग्यः ध्वन्यते । एवमुभयोरर्थयोः कस्य अर्थस्य अत्र प्राधान्यमिति सन्देहो जायते इति सन्देहसङ्करोऽपि भवति ।

अत्र उभयोरपि श्लोकयोः प्रायः सर्वाणि अपि पदानि व्यञ्जकानि । वाक्यार्थरूपं रसध्वनिम् एतानि पदानि व्यञ्जन्ति । अतः तत्तत्पदरूपवाचकेषु रसध्वनिना सह गुणीभूत-व्यङ्ग्यनामनुप्रवेशात् अत्र एकवाचकानुप्रवेशसङ्करोऽपि सङ्गच्छते ।

वस्तुतः मूलग्रन्थभागे अङ्गाङ्गिभावसङ्कर एव प्रदर्शितोऽस्ति । परं दीधितिव्याख्याने अनयोः श्लोकयोः सन्देहसङ्करः, एकवाचकानुप्रवेश इति त्रिविधः सङ्करप्रकारः प्रदर्शित इति तदाधारेण अत्राऽपि प्रदर्श्यते ।

कथमेकत्रैव श्लोके प्रयुक्तेषु पदेषु ध्वनित्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं चेति विरुद्धयोः प्रदर्शनं सङ्गच्छते इति शङ्का अवश्यं भवेदेव । तत्समाधानरूपेण वृत्तिभागे कथयति- "अत एव च पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः सङ्कीर्णतायामविरोधः स्वप्रभेदान्तरवत् । तथा हि ध्वनिप्रभेदान्तराणि परस्परं सङ्कीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च, न विरुद्धानि । अयं च सङ्करसंसृष्टिभावो बहूनामेकत्र वाच्यवाचकभाव इति व्यङ्ग्यव्यञ्जक- भावेऽपि निर्विरोध एव मन्तव्यः" । इति ।

अत एव=एतादृशोदाहरणेषु एवं दर्शनादेव, ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः एकत्र स्थितिः न विरोधाय भवति । अनयोरुदाहरणयोः एकैकस्मिन् पदे पदार्थापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, वाक्यार्थापेक्षया ध्वनित्वं च दृष्टम् । ध्वनेरपेक्षया पदानि सर्वाण्यपि व्यञ्जकानि खलु । अतः विभावादिरूपेण तेषां व्यञ्जकत्वमस्ति इति पूर्वमेव दृष्टं भवता । इदमेव दृष्टान्तेन समर्थयते- 'तथा हि ... इत्यादि । ध्वनिप्रभेदान्तराणि=ध्वनेः अन्ये प्रभेदाः, परस्परं=अन्योन्यं ध्वनेः एकः भेदः अन्येन भेदेन सहेत्यर्थः, सङ्कीर्यन्ते=यथा यथा साङ्कर्यं भजते, पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन=पदार्थाश्रयत्वेन एकः ध्वनिप्रकारः, वाक्यार्थाश्रयत्वेन च अन्यः ध्वनिप्रकारः इति नयेन व्यञ्जकतायाम् । अत्र आश्रयत्वेन इत्यस्य व्यञ्जकत्वेन इत्यर्थो गृह्यते । यथा ध्वनिभेदानां परस्परं सङ्करेऽपि न कोऽपि विरोधः तथा ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरपि परस्परं सङ्करे न दोष इत्यर्थः ।

यथा 'एवंवादिनि देवर्षौ' इत्यादिश्लोके लज्जायाः अभिलाषविप्रलम्भस्य च परस्परं साङ्कर्यं प्रदर्शितं तथा 'कर्ता द्यूतच्छलानाम्' इत्यादिषु अपि पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन सङ्कीर्णतायां न

दोषः इति भावः । एकस्मिन्नेव ध्वनित्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं च न विरुध्यति । एक एव जनः यथा पिताऽपि भवति पुत्रोऽपि तथा एकस्मिन्नेव वाक्ये ध्वनित्वं गुणीभूतत्वं च निरूपकभेदेन अव्याहतम् इत्यर्थः ।

सङ्करस्य त्रिषु भेदेषु अङ्गाङ्गिभावः सन्देहश्चेति द्वौ भेदौ एवं भविष्यतः परम् एकवाचकामुप्रवेशरूपः सङ्करः नैव युक्तः । तत्र एक एव व्यञ्जकः उभयत्र प्रवर्तते इति हेतोः सङ्करस्य अयं भेदः न संभवति इत्यस्य समाधानम् उच्यते- किञ्चैकव्यङ्ग्याश्रयत्वे तु ... इत्यादिवाक्यम् । अस्यायं भावः । यदि एकस्मिन् एव व्यञ्जके आश्रये एक एव व्यङ्ग्यः ध्वनिः गुणीभूतश्च उच्यते चेत् तत्र विरोधः अवश्यं जायते । ततश्च तत्र एकवाचकानुप्रवेशरूपः सङ्करः असंभवः । परन्तु यत्र एकस्मिन् आश्रये व्यङ्ग्यद्वयमास्ते । तस्मिन् च एकस्य ध्वनित्वम् अन्यस्य गुणीभूतत्वं चेति नैव विरोधः । एतादृशस्थलेषु एकवाचकानुप्रवेशस्य सङ्करस्य उपस्थितिः भवेदेव । अपि च अयं सङ्करव्यवहारः संसृष्टिव्यवहारश्च बहूनामर्थानाम् एकत्र वाच्यवाचकभावे यथा सम्भवः तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि भवति । एकतरस्य सम्भवे असम्भवे वा किमपि प्रमाणं नास्तीति आचार्यस्य सिद्धान्तः । एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः त्रिविधः सङ्करः व्याख्यातः ।

इदानीं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टिमुदाहरति-

तेषां गोपबधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेशमनाम् ।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते जाने जरठीभवन्ति विगलनीलत्विषः पल्लवाः ॥ इति ।

अयञ्च श्लोकः व्याख्यातपूर्वः । एतस्य संसृष्टत्वं वृत्तिभागे एवं प्रकारेण कथितं वर्तते- “यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवाच्यान्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि वा तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टत्वम्, यथा- ‘तेषां गोपबधूविलाससुहृदाम् ...’ इत्यादौ । अत्र हि ‘विलाससुहृदाम् राधारहःसाक्षिणाम्’ इत्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे, ‘ते’ ‘जाने’ इत्येते च पदे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे ।” इति ।

यत्र तु=यस्मिन् काव्ये तु, अविवक्षितवाच्यानि=अविवक्षितं वाच्यं वाच्योऽर्थः येषां तादृशानि, अनुरणनरूपव्यङ्ग्यानि=अनुरणनरूपं व्यङ्ग्यं येषां तादृशानि वाच्यानि येषां तादृशानि वा, कानिचित्=कानिचित् पदानि, तत्र=तस्मिन् काव्ये, ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः=ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च, संसृष्टत्वं=संसृष्टिः भवति । एतदेव उदाहरति यथा ... इति । तेषां गोपबधूविलाससुहृदाम् इत्यादिपूर्वव्याख्याते श्लोके पदद्वयम् अविवक्षितवाच्यध्वनेरुदाहरणम् । विलाससुहृदामिति प्रथमं पदं लतावेशमनाम् इत्यस्य विशेषणं भवति । लतावेशम अचेतनं भवति । तेषाम् अचेतनानां सुहृदः न संभवन्ति । चेतनानामेव सुहृदः भवन्ति किल । अतः अत्र पदमिदम् अनुपपन्नत्वाद् अविवक्षितं भवति । एवमेव राधारहः साक्षिणाम् इत्येतत्पदमपि अविवक्षितम् । तत्रापि चेतनानामेव साक्षित्वमुपपद्यते न तु लतावेशमसदृशानामचेतनानाम् । उभयत्र अत्र अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः ।

‘ते’ इति, ‘जाने’ इति च पदद्वयम् अनुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य प्रकाशकम् । एतच्च पदद्वयम् अनुभवैकगोचरत्वम् उत्प्रेक्षाविषयीभूतानन्तर्धर्मत्वम् च वाच्योपकारकं गुणीभूतव्यङ्ग्यं सूचयति इति श्लोकेऽस्मिन् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टिः ।

एवं गुणीभूतव्यङ्ग्येन सह ध्वनेः त्रिविधः सङ्करः एकश्च संसृष्टिप्रकारः सोदाहरणं निरूपितः ।

ध्वनेः स्वप्रभेदैः सह, गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैश्च सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वं कथमिति सोदाहरणं भवता दृष्टम्। वाच्यालङ्कारैः सहापि ध्वनेः सङ्करः संसृष्टिश्च भवतः। इदानीं एतत्कथं भवति इति सोदाहरणं प्रतिपाद्यते- 'वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे काव्ये सर्वत्र सुव्यवस्थितम्' इत्यादिना वृत्तिभागेन।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया=असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमाश्रित्य, रसवति=रसध्वनियुक्ते, सालङ्कारे=वाच्यालङ्कारयुक्ते, च सर्वत्र काव्ये वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वं सुव्यवस्थितम्=सम्यग् व्यवस्थितमित्यर्थः।

अलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यालङ्कारे अन्तर्भावः। गुणीभूतव्यङ्ग्यश्च अष्टप्रकारकः पूर्वं प्रतिपादितः। तेषु अष्टसु भेदेषु व्यङ्ग्यालङ्काराः प्रतिपादिताः। अत एवात्र वाच्यालङ्काराणां विषये एव सङ्कीर्णत्वमुच्यते। अलङ्काराणां काव्ये विवक्षाप्रकारः द्वितीयोद्योते प्रदर्शितः एव। तेभ्यः उदाहरणेभ्यः संकरत्रयं संसृष्टिश्च लभ्यते एव। एतत्तु लोचनव्याख्यायाम् उपदर्शितमस्ति। तथाहि-

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्वान्वेषामधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ इति।

अभिज्ञानशाकुन्तले मधुकरवृत्तिं दृष्ट्वा दुष्यन्तस्येयमुक्तिः। श्लोकेऽस्मिन् रूपकव्यतिरेकाऽलङ्कारस्य शृङ्गाररसानुग्राहकत्वम्। अतः अलङ्कारस्यास्य रसध्वनेश्च अनुग्राह्यानुग्राहकरूपः सङ्करः। एवमेव मधुकरवृत्तिकथनरूपस्य स्वभावस्य कथनात् स्वभावोक्तिः। तस्य च शृङ्गारस्य च एकत्रानुप्रवेशेन एकवाचकानुप्रवेशरूपः वाच्यालङ्कारसङ्करश्च। एवमेकस्मिन्नेव श्लोके लोचनकारः सङ्करस्य द्विविधमपि भेदं प्रदर्श्य सन्देहसङ्करस्य प्रदर्शनार्थं पूर्वादाहतामेव एकां गाथां प्रदर्शयति।

उप्पहजाआएँ असोहणीएँ फलकुसुमपत्तरहिआए।
वेरीएँ वड़ देन्तो पामर हो ओहसिजहसि॥ इति।

अत्र पामरस्वभावोक्तिरलङ्कारो वा ध्वनिर्वा इति प्रकरणाद्यभावे सन्देहेन सन्देहसङ्करः अलङ्कारस्य ध्वनेश्चेति। एवं त्रिविधोऽपि सङ्करभेदः लोचने प्रदर्शितः।

अलङ्काराणां समीक्षाप्रकारेषु 'नातिनिर्वहणैषिता' इति उदाहर्तुम् अत्रैव ग्रन्थे द्वितीयोद्योते-

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दुढं
नीत्वा वासनिकेतनं दधितया साकं सखीनां पुरः।
भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन्॥

इति श्लोकः उदाहृतः खलु।

श्लोकोऽयं व्याख्यातपूर्वः। अत्र 'नातिनिर्वहणैषिता' इति प्रारब्धोऽपि रूपकालङ्कारः मध्ये त्यक्तः। तेनैव कारणेन अत्र सङ्करः न भविष्यति। एवमत्र सङ्कराभावेन संसृष्टिरेव भवति। रसध्वनेः वाच्यालङ्कारैः सह त्रिविधः सङ्करः संसृष्टिश्च व्याख्यातः।

न केवलं रसध्वनेरेव वाच्यालङ्कारैः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा दृश्यते अपि तु ध्वनिप्रभेदान्तराणामपि संभवत्येव । अत एव अस्य उदाहरणान्तरं प्रदर्शयते । यथा आनन्दवर्धनाचार्यस्यैव-

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन ! त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥ इति ।

कवीनां रसान् रसयितुं व्यापारवती या काचित् नवा दृष्टिः, या च परिनिष्ठितार्थ-
विषयोन्मेषा वैपश्चिती (दृष्टिः), ते द्वे अपि अवलम्ब्य विश्वम् अनिशं निर्वर्णयन्तः वयं श्रान्ताः । हे
अब्धिशयन ! त्वद्भक्तितुल्यं सुखं नैव लब्धम् इत्यन्वयः ।

कवीनां=लोकोत्तरवर्णनानिपुणानां, रसान् रसयितुं=स्थायिभावान् रसपदवीं
प्रापयितुम् । अत्र रसयितुम् इति शब्दस्य कथनेन रसान् इत्यस्य स्थायिभावान् इत्येव अर्थः ।
स्थायिभावानाम् एव रसपदप्रापणं युक्तं न तु रसानाम् । तेन च रसान् रसयितुम् इत्यस्य स्थायिभावान्
सहृदयहृदयगोचरीकर्तुम् इति भावः । व्यापारवती=तदनुकूलशब्दप्रयोगात्मकव्यापारवती, रसः
निष्पादनप्राणः भवतीति पूर्वमेवोक्तमस्ति किल । अतः रस्यमानतापत्तियोग्यकरणरूपा व्यापारवती
या काचित्=अपूर्वा नवनवोन्मेषशालिनी, दृष्टिः=प्रतिभारूपा एका दृष्टिः इति । अपरापि दृष्टिः अस्ति ।
सा कीदृशी इत्युच्यते । या चान्या कविप्रतिभारूपायाः दृष्टेः अन्या, परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा=परिनिष्ठितः
प्रमाणादिस्वीकारेण दृढः, अर्थविषये ज्ञातव्यपदार्थविषये उन्मेषः प्रकाशः यस्याः तादृशी, वैपश्चिती=
विपश्चित्सम्बन्धिनी, विपश्चित् विद्वानित्यर्थः, च (अन्या दृष्टिः) । ते द्वे=पूर्वोक्ते कविदृष्टिः
विद्वद्दृष्टिरिति द्वे दृष्टी अपि अवलम्ब्य, विश्वं=सर्वपदार्थजातम् अनिशम् अनवरतं- मुहुर्मुहुः वा,
निर्वर्णयन्तः=निश्शेषेण निश्चयाय वा वर्णयन्तः, वयम्, श्रान्ताः=वृथा प्रयासं कुर्वन्तः खिन्नाः, प्रयासेनापि
सारं किमपि न लब्धवन्तः अभूम् इत्यत्र । तदुच्यते त्वद्भक्तितुल्यम्=त्वयि भक्तिः त्वद्विषयानुरक्तिः
तया तुल्यम्, सुखं नैव लब्धम् । त्वद्भक्तेः सदृशस्य सुखस्य लब्धौ अपि वयं सफलाः स्म इत्यर्थः ।
दूरे तावद् त्वद्भक्तिजन्यं सुखमिति भावः ।

रसास्वादसुखात् दृष्टादृष्टविषयसुखाच्च भवद्भक्तिसुखः गरीय इति श्लोकस्य
विवक्षा । अत्र दृष्टिद्वयेन विश्वनिर्वर्णनम् उच्यते । वर्णनं तु दृष्ट्या नैव भवति । दृष्ट्या दर्शनं वाचा
वर्णनं च भवति किल । अतः अत्र दृष्ट्या निर्वर्णनमिति विरोधः । निर्वर्णनपदमत्र चाक्षुषज्ञानरूपे अर्थे
संक्रान्तम् । तत्र संक्रमणे च विरोधः अनुग्राहकः । एवमत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । स च
विरोधेन वाच्यालङ्कारेण सङ्कीर्णः इति रसादिभिन्नस्य ध्वनेरपि वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णता दृश्यते ।
एतदेवोच्यते- 'इत्यत्र विरोधालङ्कारेणार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य सङ्कीर्णत्वम्' इति ।

ध्वनेरलङ्काराणां स च सङ्करप्रकारान् सोदाहरणं निरूप्य तस्यैव संसृष्टत्वं
निरूपयितुमुच्यते- 'वाच्यालङ्कारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षयैव ।' इत्यादि ।

वाच्येन अलङ्कारेण ध्वनेः संसृष्टत्वं पदापेक्षयैव भवति, न तु वाक्यरूपवाचकापेक्षया ।
यस्मिन् वाक्ये कानिचित् पदानि वाच्यालङ्कारयुक्तानि, कानिचिच्च पदानि ध्वनियुक्तानि भवन्ति तत्र
संसृष्टिरेव भवति । तस्योदाहरणं यथा-

दीर्घाकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ इति ।

मेघदूते विरही यक्षः मेघं प्रति विशालावर्णनं कथयति । यत्र शिप्रावातः सारसानां पटु मदकलं कूजितं दीर्घोर्कुर्वन् प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः अङ्गानुकूलः प्रार्थनाचाटुकारः प्रियतम इव सुरतग्लानिं हरति इत्यन्वयः ।

अत्र=विशालानगयां, शिप्रावातः=शिप्राख्यायाः नद्याः वायुः, सारसानां=तन्नामकानां पक्षिविशेषाणां, पटु=फुटं, मदकलं=मदेन कलम् अव्यक्तमधुरम्, कूजनं दीर्घोर्कुर्वन्=विस्तारयन् वर्धयन् वा, प्रत्यूषेषु=प्रभातेषु, स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः=स्फुटितानां=विकसितानाम्, कमलानां=पद्मानां, आमोदस्य=सौरभस्य, मैत्र्या=मित्रभावेन योगेन इत्यर्थः, कषायः=सुरभितः, अङ्गानुकूलः=अङ्गानां श्रमेण क्षीणानाम् अवयवानाम्, अनुकूलः सन्, प्रार्थनाचाटुकारः=प्रार्थनायां प्रियवचनं कुर्वन् चाटुकारः=प्रियानृतशंसी प्रियतम इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं=सुरतजनितां क्लान्तिं हरति=अपनयति इति शब्दार्थः ।

अस्मिन् पद्ये वायौ अचेतने चेतनधर्मस्य मैत्र्याः बाधितत्वम् तस्मात् मैत्रीपदस्य सम्बन्धे लाक्षणिकतया सम्बन्धविशेषम् अभिव्यनक्ति । एवञ्चात्र अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यप्रभेदः अविवक्षितवाच्यध्वनिः । ध्वनिरिपेक्षतया 'प्रियतम इव' इति पदे उपमालङ्कारवाच्यत्वात् ध्वनिवाच्यालङ्कारयोः संसृष्टिः ।

मल्लिनाथस्तु अत्र 'प्रार्थनाचाटुकारः' इत्यत्र खण्डिता नायिका विवक्षिता इत्युक्त्वा इव शब्दार्थं हरणक्रियया योजयन् सुरतग्लानिहरणं न संभवति इति वदति । ततः पूर्वं सुरतस्यासंभवात् । पश्चात्तनं सुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनस्य चाटुवचनार्थं साधु । अत एवात्र उत्प्रेक्षा अलङ्कारः । एवञ्चात्र ध्वनेः उत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिरुच्यते ।

वृत्तिभागेन संसृष्टिः कथमत्र भवति इत्युच्यते-

'अत्र हि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः, पदान्तरेष्वलङ्कारान्तरोपि' इति ।

२०.३.४ ध्वनेः संसृष्टालङ्कारैः सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदबहुत्वम्

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥

इति पूर्वोक्तायाः कारिकायाः व्याख्यारूपेणैव एतावता ध्वनेः बहुत्वं प्रकाशितं खलु । ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सह, अलङ्कारैः सह, ध्वनिभेदैः च सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदाः कथिताः । कारिकायाम् पुनरपि बहुधा उद्योतते इति भागस्यापि व्याख्यानं कृतमपि । एतेभ्यः भेदेभ्यः अतिरिक्ताः पुनरपि भेदाः सन्तीति पुनरपि इत्यस्य अर्थः ते च भेदाः भवन्ति संसृष्टैः अलङ्कारैः सह सङ्कीर्णैः अलङ्कारैः च सङ्करसंसृष्टिभ्याम् । अतः एतेषामपि उदाहरणानि वृत्तिभागे प्रदर्शितानि सन्ति । तत्राद्यम् संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णं ध्वनिम् उदाहरति-

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ इति ।

अतिशयबुभुक्षया कयाचित् सिंहा स्वापत्यमेव भक्षयितुं प्रवृत्ता । तद् दृष्ट्वा दयया भगवान् जिन आत्मनः शरीरमेव तस्मै समर्पयति । एतादृशं भगवन्तं जिनम् अत्र श्लाघयति ।

प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके=भवतः शरीरे रक्तमनसा मृगराजवध्वा दत्तानि दन्तक्षतानि करजैः विपाटितानि च जातस्पृहैः मुनिभिरप्यवलोकितानि इत्यन्वयः ।

अत्र जिनम् उद्दिश्य एवम् उच्यते । प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके=प्रोद्भिन्नः उद्भूतः, सान्द्रो निबिडः पुलकः रोमाञ्चः यस्मिन् तादृशे, भवतः शरीरे, रक्तमनसा=रक्ते शोणिते मनः अभिलाषः यस्याः तादृश्याः इति, रक्तमनुरक्तं मनः चित्तं यस्याः तादृश्या इति वा अर्थः, मृगराजबध्वाः=सिंहा, दत्तानि=कृतानि, दन्तक्षतानि=दन्तैः क्षतानि, करजैः=नखैः, विपाटितानि=विपाटनानि विदारितानि वा, जातस्पृहैः=जाता उत्पन्ना स्पृहा वाञ्छा येषां तादृशैः मुनिभिरपि अवलोकितानि=दृष्टानि अभूवन् इति । मुनिभिः दन्तक्षतानि अवलोकितानि=दृष्टानि अभूवन् इति । मुनिभिः दन्तक्षतानि नखविदारितानि दृष्ट्वा 'अस्माकमपि एवं भवेत्' इति स्पृहया अवलोकितानीत्यर्थः ।

अत्र विशेषणसाम्यबलात् मृगराजबध्वां नायिकाव्यवहारसमारोपेण समासोक्तिरलङ्कारः । मुनिभिः रक्तमनसा अवलोकितानि इत्यत्र मुनीनामनुरागस्य विरुद्धत्वाद् विरोधालङ्कारश्च । अत्र वयमपि बोधिसत्त्व इव जीवकारुण्यप्रदर्शनस्यावसरं लभेमहि इति अभिलाषः मुनीनामप्यभूत् इति विरोधपरिहारः । एवं समासोक्तिसंस्पृष्टेन विरोधालङ्कारेण दयावीरस्य रसस्य संस्पृष्टत्वात् संस्पृष्टालङ्कारसङ्कीर्णस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः उदाहरणम् । ध्वनेः संस्पृष्टालङ्कारसङ्कीर्णत्वम् उदाहृत्य इदानीं संस्पृष्टालङ्कारसंस्पृष्टस्य ध्वनेरुदाहरणमुच्यते-

अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामइएसु दिसहेसु ।

सोहइ पसारिअगिआणं णच्चिअं मोरवन्दाणम् ॥ इति ।

अभिनवपयोदरसितेषु पथिकश्यामायितेषु दिवसेषु ।

शोभते प्रसारितग्रीवाणां नृत्तं मयूरवृन्दानाम् ॥ इति ।

अभिनवपयोदरयितेषु पथिकश्यामायितेषु दिवसेषु प्रसारितग्रीवाणां मयूरवृन्दानां नृत्तं शोभते इत्यन्वयः ।

अभिनवपयोदरसितेषु=अभिनवानां नृतनानां, पयोदानां मेघानां, रसितं येषु तादृशेषु, पथिकश्यामायितेषु=पथिकानां रात्रिरुपतां प्राप्तेषु, दिवसेषु=दिनेषु, प्रसारितग्रीवाणां=प्रसारिता ग्रीवा यैः तादृशानां, मयूरवृन्दानां=मयूरसमूहानां, नृत्तं शोभते इत्यर्थः ।

अत्र प्राकृते 'पहिअसामाइएसु' इति 'पसारिअगिआणं' इति च पदयोः पथिकश्यामायितेषु, पथिकसामाजिकेषु इति, 'प्रसारितग्रीवाणां' 'प्रसारितगीतानां' इति च रूपाणि भवन्ति ।

पथिकश्यामायितेषु इति पथिकान् प्रति श्यामा इवाचरन्ति इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । पथिकसामाजिकेषु इति कर्मधारयसमासत्वात् रूपकालङ्कारः । पथिकेषु सामाजिकत्वम् आरोप्यते इति । पथिकान् प्रति मोहजनकत्वाद् रात्रिरुपतामाचरितवत्सु दिनेषु ।

श्लोकेऽस्मिन् 'सामाइएसु' इत्यस्य श्यामायितेषु इति छायायां श्यामावदाचरण-कारित्वबोधनादुपमा । सामाजिकेषु इति छायायां पथिकेषु सामाजिकत्वारोपाद् रूपकम् । न चोभयोर्मिथः सापेक्षत्वमिति तयोः संस्पृष्टिः । अपि च 'सामाइएसु' इति पदस्य परिवृत्तिसहत्वम् । अतः अत्र संस्पृष्टालङ्कारध्वन्योः संस्पृष्टत्वम् । अस्मिन्नेव श्लोके शृङ्गाररसध्वनिरस्ति । शृङ्गाररसध्वनेः संस्पृष्टालङ्कारेण सह सङ्करोऽपि भवति ।

२१.३.५ उपसंहारः

एवं ध्वनेः स्वप्रभेदैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः, वाच्यालङ्कारैश्च सङ्करेण संस्पृष्ट्या च ध्वनेः बहुत्वं संभवति । एतदेवोपसंहरन्मुच्यते-

एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केन शक्यन्ते ।
सङ्ख्यातुं, दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः ॥

अनन्ता हि ध्वनेः प्रकाराः, सहृदयानां व्युत्पत्तये तेषां दिङ्मात्रं कथितम् ।

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नतः सद्भिः ।
सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यगभियुक्तैः ॥

उक्तस्वरूपध्वनिनिरूपणनिपुणा हि सत्कवयः सहृदयाश्च नियतमेव काव्यविषये
परां प्रकर्षपदवीमासादयन्ति ॥ इति

एवम् उक्तप्रकारेण ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्वप्रभेदैः वाच्यालङ्कारैः संसृष्टालङ्कारैश्च
सङ्करेण संसृष्ट्या च अनन्तभेदत्वम् प्रदर्शितम् । तेषु भेदेषु प्रभेदेषु च दिङ्मात्रमेव उदाहरणैः
प्रदर्शितम् । साकल्येन भेदप्रभेदान् सोदाहरणं प्रदर्शयितुं कोऽपि समर्थः नास्ति । सहृदयास्तु
दिङ्मात्रप्रदर्शनेनैव व्युत्पन्नाः भवन्ति । उक्तानां ध्वनिप्रभेदानां स्वरूपनिरूपणनिपुणाः एव सत्कवयः
सहृदयाश्च कथ्यन्ते । नेतरे जनाः । अतः सत्कविर्भवितुं सहृदयी भवितुं च ये वाञ्छन्ति ते प्रयत्नतः
सावधानतया च एतान् ध्वनिप्रभेदान् विचारयन्तु इति प्रकृतोपसंहाररूपेण आचार्यो वदति ।

मूलपाठः

तस्य च ध्वनेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्करसंसृष्टिव्यवस्थायां
क्रियमाणायां बहुप्रभेदता लक्ष्ये दृश्यते । तथा हि स्वप्रभेदसङ्कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टो
गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वाच्यालङ्कारान्तरसङ्कीर्णो, वाच्यालङ्कारान्तर-
संसृष्टः संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः, संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते ।

तत्र स्वप्रभेदसङ्कीर्णत्वं कदाचिदनुग्राह्यानुग्राहकभावेन । यथा- 'एवं वादिनि देवर्षौ'
इत्यादौ ।

अत्र ह्यर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
ध्वनिप्रभेदोऽनुगृह्यमाणः प्रतीयते । एवं कदाचित् प्रभेदद्वयसम्पातसन्देहेन । यथा-

खणपाहुणिआ देवर एसा जाअएँ किंपि दे भणिदा ।
रुअइ पडोहरवलही घरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥

अत्र ह्यनुनीयतामित्येवमर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्येन विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन च
सम्भाव्यते । न चान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति । एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन तु
व्यङ्ग्यत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहुल्येन सम्भवति । यथा-

'स्निग्धश्यामल' इत्यादौ । स्वप्रभेदसंसृष्टत्वं च यथा पूर्वोदाहरण एव । अत्र
ह्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य च संसर्गः । गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णत्वं यथा-
'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादौ ।

यथा वा-

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।
राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अत्र ह्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थीभूतस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः

सम्मिश्रता। अत एव च पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः सङ्कीर्णतायामपि न विरोधः स्वप्रभेदान्तरवत्। यथा हि ध्वनिप्रभेदान्तराणि परस्परं सङ्कीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च न विरुद्धानि।

किं चैकव्यङ्ग्याश्रयत्वे तु प्रधानगुणभावो विरुध्यते न तु व्यङ्ग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यस्य न विरोधः। अयञ्च सङ्करसंसृष्टिव्यवहारो बहूनामेकत्र वाच्यवाचकभाव इव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि निर्विरोध एव मन्तव्यः। यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षित-वाच्यान्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि वा तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टत्वम्। यथा- 'तेषां गोपबधूविलाससुहृदाम्' इत्यादौ। अत्र हि 'विलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणाम्' इत्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे, 'ते' 'जाने' इत्येते च पदे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे।

वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे काव्ये सर्वत्र सुव्यवस्थितम्। प्रभेदान्तराणामपि कदाचित् सङ्कीर्णत्वं भवत्येव। यथा ममैव-

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन! त्वद्भक्तितुल्यं सुखम्॥

इत्यत्र विरोधालङ्कारेणार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य सङ्कीर्णत्वम्।

वाच्यालङ्कारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षयैव। यत्र हि कानिचित् पदानि वाच्यालङ्कारभाञ्जि कानिचिच्च ध्वनिप्रभेदयुक्तानि। यथा-

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥

अत्र हि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः। पदान्तरेष्वलङ्कारान्तराणि। संसृष्टालङ्कारान्तरसङ्कीर्णो ध्वनिर्यथा-

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजरध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि॥

अत्र हि समासोक्तिसंसृष्टेन विरोधालङ्कारेण सङ्कीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनम्। दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थीभूतत्वात्। संसृष्टालङ्कारसंसृष्टत्वं च ध्वनेर्यथा-

अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिसहेसु।
सोहइ पसारिअगिआणं णच्चिअं मोरवन्दाणम्॥

अत्र ह्युपमारूपकाभ्यां शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः संसृष्टत्वम्।

एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केन शक्यन्ते।

सङ्ख्यातुं, दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः॥

अनन्ता हि ध्वनेः प्रकाराः, सहृदयानां व्युत्पत्तये तेषां दिङ्मात्रं कथितम्।

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नतः सद्भिः।

सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यगभियुक्तैः॥

बोधप्रश्नाः

१. सङ्करालङ्कारः कतिप्रकारः ? नाम लिखतु।
२. संसृष्ट्यलङ्कारस्य किं लक्षणम् ?
३. गुणीभूतव्यङ्ग्यैः इत्यादि कारिकायां 'पुनरपि' इति कथनस्य कः आशयः ?
४. 'एवं वादिनि देवर्षी' इत्यादिश्लोके कीदृशः सङ्करः ?
५. ध्वनेः स्वप्रभेदेन सह सन्देहसङ्करस्य किमुदाहरणम् ?
६. 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादौ कयोः सङ्करः भवति ?

२१.४ सारांशः

पाठेऽस्मिन् ध्वनिभेदः भेदान्तरैः सह सङ्कीर्णः संसृष्टश्च अनन्तः सञ्जायते इति निरूप्यते । तथाहि- ध्वनिः स्वप्रभेदैः सह सङ्कीर्णः भूत्वा अनन्तो भवति । 'एवं वादिनि देवर्षी' इत्यादिश्लोके अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेन असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदः अनुग्राह्यानुग्राहक-रूपेण सङ्कीर्णः भवति । 'खणपाहुणिआ देवअ' इत्यादिश्लोके च अनुनीयतामित्येतत् पदमर्थान्तर-सङ्क्रमितवाच्यत्वेन, विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन च सम्भाव्यते । न चान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति । अतोऽत्र सन्देहसङ्करो नाम सङ्करभेदः । 'स्निग्धश्यामल' इत्यादिश्लोके एकस्मिन्नेव रामपदे अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं चानुप्रविष्टमिति एकव्यञ्जकानुप्रवेशो नाम सङ्करभेदः ।

अस्मिन्नेवोदाहरणे अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः रामपदेन व्यज्यते । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च लिप्त-सुहृतापदाभ्याम् । उभयोः ध्वनिभेदयोः निरपेक्षतया एकस्मिन्नेव श्लोके स्थितिरिति स्वप्रभेदसंसृष्टिः ध्वनेः प्रकाश्यते ।

ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्येन सह सङ्कीर्णत्वेन 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इति 'कर्ता द्यूतच्छलानाम्' इति श्लोकद्वयमपि उदाहृतं भवति । पदार्थाश्रयत्वेन गुणीभूतं व्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः सङ्कीर्णतायाम् अविरोधः भवति । एवं वादिनीत्यादौ श्लोके अधोमुखीपदव्यङ्ग्यः लज्जारूपः व्यभिचारी भावः । सामान्यवाक्यार्थव्यङ्ग्यः अभिलाषविप्रलम्भश्च । अनयोः उभयोः व्यङ्ग्ययोः एकस्मिन् श्लोके अविरोधेन स्थितिः । 'तेषां गोपबधूविलाससुहृदाम्' इत्यादि श्लोके च विलाससुहृदाम् 'राधारहःसाक्षिणाम्' इत्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे, 'ते' 'जाने' इत्येते पदे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे च । अनयोः भेदयोः अत्र निरपेक्षरूपेण स्थितिरिति संसृष्टिः । "या व्यापारपारवतीत्यादिप्रसिद्धे श्लोके विरोधालङ्कारेण अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य सङ्कीर्णत्वम् अवलोक्यते ।"

वाच्यालङ्कारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षया भवति । कानिचित् पदानि वाच्यालङ्कारयुक्तानि कानिचिच्च ध्वनिप्रभेदभाञ्जि इति नयेन संसृष्टत्वं निर्णीयते । यथा 'दीर्घाकुर्वन् पटु मदकलम्' इति कालिदासश्लोके मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः, पदान्तरेषु वाच्यालङ्कारत्वं च । प्रियतम इव इत्यत्रोपमा, प्रत्यूषेषु इत्यादिपदेषु स्वभावोक्तिश्च अस्ति ।

संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णो ध्वनिः 'दन्तक्षतानि करजैश्च ...' इत्यादिश्लोके दृश्यते । अत्र समासोक्तिसंसृष्टेन विरोधालङ्कारेण सङ्कीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य सङ्कीर्णत्वम् । श्लोकेऽस्मिन् दयावीरः वाक्यार्थभूतः । संसृष्टालङ्कारसंसृष्टत्वं ध्वनेः यथा-

‘अहिणअ पओअरसिएसु’ इत्यादिश्लोकः । अत्र ह्युपमारूपकाभ्यां शब्दशक्त्युद्भवानुरणन-
रूपव्यङ्ग्यस्य संसृष्टत्वम् ।

अनेन प्रकारेण ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदानां प्रभेदाः तेषामेव सङ्करसंसृष्टिभ्यां भेदाश्च अनन्ताः
भवन्ति । एते भेदाः सद्भिः कविभिः सहृदयैश्च सम्यक् ज्ञातुं प्रयत्नो विधेयः ।

२१.५ शब्दावली

१. वलभीगृहम् - सौधोर्ध्ववेश्म । ‘शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले
सौधोर्ध्ववेश्मनि’ इति कोशः ।
२. जतुमयशरणम् - लाक्षया निर्मितं गृहम् ।
‘लाक्षा राक्षा जतुक्लीबे’ इति कोशः ।
एवमेव शरणमितिपदस्य गृहमिति रक्षिता
इत्यर्थद्वयं वर्तते । अमरकोशे ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’
इति ।
३. द्यूतच्छलानाम् - द्यूतस्य छलानाम् । द्यूतं नाम दुरोदरं भवति । इयं
क्रीडा महाभारतादिषु प्रसिद्धा । ‘छलं
छद्मस्खलितयोः’ इति हैमकोशः । ‘छलं
स्खलितशादयोः’ इति मेदिनीकोशः ।
४. रसवति - रसः अस्ति अस्मिन् इति रसवान् । तस्य सप्तमी
रसवति । रसध्वनियुक्ते काव्ये इत्यर्थः ।
५. वैपश्चिती - विपश्चिताम् इयं वैपश्चिती । दृष्टिः इत्यस्य
विशेषणम् । ‘विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः’ इति कोशेन
विपश्चित् शब्दस्य विद्वान् अर्थः ।
६. सारसानां - सारसपक्षिविशेषाणाम् । सारसः हंसः चक्राङ्गः
इत्येते शब्दाः समानार्थकाः ।
७. कमलामोदमैत्री-
कषायः इदं शिप्रावातः इत्यस्य विशेषणं भवति । कमलानाम्
आमोदस्य मैत्र्या कषायः इति विग्रहः । आमोदः
इत्यस्य सौरभः इत्यर्थः । मैत्री पदेन अत्र सम्बन्धः
विवक्षितः । कषायः इत्यस्य सुरभिः इति प्रकृते
अर्थः । ‘कषायः सुरभौ रसे’ इति त्रिकाण्डशेषे
कोशे ।
८. रक्तमनसा - रक्ते शोणिते मनः अभिलाषः यस्याः इति रक्तमनसा
इत्यस्य एकोऽर्थः । रक्तम् अनुरक्तं मनः चित्तं यस्या
इति रक्तमनसा इत्यस्य द्वितीयोऽर्थः । ‘रक्तः स्यात्
कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि । अनुरागिणी’
इति विश्वकोशः ।

(श्यामायितेषु)

श्यामावदाचरणमत्र श्यामायितत्वम् । श्यामा
इत्यस्य रात्रिरिति मुग्धयौवना नायिका इत्यपि
अर्थः ।

‘श्यामा रात्रिर्दृषच्छ्यामा श्यामा स्त्री मुग्धयौवना’
इति क्षपणककोशे ।

२१.६ सन्दर्भग्रन्थाः

१.	ध्वन्यालोकः	-	लोचनव्याख्यासहितः ।
२.	ध्वन्यालोकः	-	दीधितिब्याख्यासहितः ।
३.	ध्वन्यालोकः	-	उद्योतिनीब्याख्यासहितः ।

२१.७ सहायकग्रन्थाः

१.	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	-	वामनाचार्यः ।
२.	काव्यालङ्कारः	-	भामहाचार्यः ।
३.	काव्यप्रकाशः	-	मम्मटविरचितः नागेश्वरीटीकोपेतः ।
४.	नाट्यशास्त्रम्	-	भरतमुनिविरचितम् अभिनवभारतीसहितम् ।
५.	साहित्यदर्पणः	-	विश्वनाथविरचितः लक्ष्मीटीकोपेतः ।

२१.८ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. सङ्करालङ्कारः त्रिविधः । अङ्गाङ्गिभावसङ्करः, सन्देहसङ्करः एकव्यञ्जकानु-
प्रवेशसङ्करश्चेति ।
२. यस्मिन् काव्ये एकाधिकाः अलङ्काराः निरपेक्षाः तिष्ठन्ति तत्र संसृष्टिरलङ्कारः ।
३. सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः इत्याद्यायां कारिकायां ‘पुनरपि’ शब्दस्य प्रयोगेण कथितैः
भेदैः सह संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः संसृष्टालङ्कारसृष्टः इत्यपि द्वौ भेदौ अधिकतया
स्तः इत्यर्थः आगच्छति ।
४. ‘एवं वादिनि देवर्षौ’ इत्यादिश्लोके अनुरणनरूपेण लज्जारूपो व्यभिचारिभावः,
असंलक्ष्यक्रमरूपेण अभिलाषशृङ्गारश्च अस्ति । अनयोः सङ्कररूपो ध्वनिः
प्रकाशते ।
५. खणपाहुणिअ देअर ... इत्यादिश्लोके ध्वनेः स्वप्रभेदेन सह सन्देहसङ्कीर्णता दृश्यते ।
६. न्यक्कारो ह्ययमेव इत्यादिश्लोके वाक्यव्यङ्ग्यासंलक्ष्यक्रमः शान्तरसः ध्वन्यते ।
अयं च शान्तरसध्वनिः पदकदम्बकप्रकाशितगुणीभूतव्यङ्ग्यैः अङ्गाङ्गिभावेन
सङ्कीर्णः ।

२१.९ अभ्यासप्रश्नाः

१. सङ्करसंसृष्टयोः लक्षणं सप्रभेदं लिखतु।
२. ध्वनिः स्वप्रभेदैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः, वाच्यालङ्कारैः च कथं सङ्कीर्णः संसृष्टो वा अनन्ततां गच्छति इति विस्तरेण प्रतिपादयतु।
३. 'दन्तक्षतैश्च करजैश्च विपाटितानि' इत्यादिश्लोके कीदृशो ध्वनिः?

—♦—

पाठसंरचना

- २२.१ प्रस्तावना
- २२.२ उद्देश्यम्
- २२.३ रीतीनां वृत्तीनाञ्च मूलं ध्वनिः
 - २२.३.१ रीतीनां मूलं ध्वनिः
 - २२.३.२ वृत्तीनां मूलं ध्वनिः
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- २२.४ सारांशः
- २२.५ शब्दावली
- २२.६ सन्दर्भग्रन्थाः
- २२.७ सहायकग्रन्थाः
- २२.८ बोधप्रश्नोत्तराणि
- २२.९ अभ्यासप्रश्नाः

२२.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम्। ध्वन्यालोके आचार्यः आनन्दवर्धनः वाच्यार्थव्यतिरिक्तं प्रतीयमानाभिधं कमपि अर्थं काव्यात्मानं स्वीकरोति। व्यङ्ग्यात्मकस्य अस्य प्रतीयमानस्य अर्थस्य प्राधान्ये सति ध्वनिरिति कश्चन काव्यविशेषः अपि अनेन स्वीकृतः। काव्यस्यात्मा ध्वनिरित्याद्यायां प्रथमकारिकायामेव स्वकीयं सिद्धान्तम् असौ समाविश्चकार। प्रथमोद्योते ध्वन्यभाववादिनां मतानि उद्भाव्य तन्निरसनपूर्वकं ध्वनिलक्षणमुक्त्वा ध्वनिरस्तीति समर्थयामास। द्वितीयोद्योते ध्वनिभेदान् न्यरूपयत्। तृतीयोद्योते व्यञ्जकभेदेन ध्वनेः भेदान् निरूप्य वाच्यव्यतिरिक्तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकं व्यञ्जनाव्यापारं विविधैः युक्तिभिः असाधयत्। तृतीयोद्योते एव गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदान् कथयित्वा चित्रकाव्यस्वरूपमपि प्रत्यपादयत्। ध्वनेः स्वप्रभेदैः गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैः वाच्यालङ्कारभेदैश्च संसृष्टिसङ्कराभ्याम् अनन्ततां च प्राकाशयत्। ध्वनिरेव काव्ये अपरिहार्यः भवतीति आचार्यस्य सिद्धान्तः। आनन्दवर्धनाचार्यात् पूर्वं वामनाचार्येण स्वकीये काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनामके ग्रन्थे रीतिः काव्यस्य आत्मा इति प्रतिपादितः। अस्मिन् च ग्रन्थे ध्वनिरसौ मनाक् स्पृष्टः। तथापि तस्य स्वरूपं निर्वक्तुम् असौ न शशाक। अत एव रीतिसिद्धान्तेन काव्यतत्त्वम् प्रत्यपादयत्। एतत् मनसि निधाय आनन्दवर्धनः अस्मिन् पाठे 'ध्वनिरेव रीतिसिद्धान्तस्य वृत्तिसिद्धान्तस्यापि मूलम्' इति प्रतिपादयति। अतः अस्मिन् पाठे रीतिसिद्धान्तस्य वृत्तिसिद्धान्तस्य च मूलाधारः ध्वनिरेव भवति इति भवान् पठिष्यति।

२२.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- रीतिस्वरूपं तत्प्रकारान् च ज्ञास्यति।
- वृत्तिस्वरूपं तत्प्रकारान् च ज्ञास्यति।
- ध्वनिः सर्वेषां काव्यतत्त्वानां मूलमिति ज्ञास्यति।
- रीतीनां मूलं ध्वनिरिति ज्ञास्यति।

- वृत्तीनां मूलं ध्वनिरिति ज्ञास्यति ।
- "अस्फुटस्फुटितम् ..." इत्यत आरभ्य 'वृत्तीनामश्रद्धेयत्वमेव स्यान्नानुभव-
सिद्धत्वम्' इत्यन्तस्य मूलग्रन्थभागस्य शब्दार्थज्ञानं प्राप्स्यति ।

२२.३ रीतीनां वृत्तीनाञ्च मूलं ध्वनिः

ध्वन्यभाववादिनां मतं प्रथमोद्योते भवता पठितम् । ते वदन्ति शब्दार्थशरीरन्तावत् काव्यम् । तत्र शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव । अर्थगताश्चोपमादयः । वर्णसङ्घटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्तवृत्तयो वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः ताः अपि गताः श्रवणगोचरम् । रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ।' इति । ध्वनिः काव्यस्य अङ्गभूतयोः शब्दार्थयोः चारुत्वहेतुषु अन्यतमो भवति इति तेषाम्मतं वर्तते खलु । परमेतन्न सत्यम् । ध्वनिः काव्ये आत्मभूतं प्रधानं तत्त्वं भवति यद्विना काव्यं काव्यमेव न भवति । अयमेव ध्वनिः सर्वेषां काव्याङ्गानां रीतिप्रभृतीनां मूलम् इति च ध्वनिकारः वदति । अत एव अलङ्काराणां गुणानां रीतीनां वृत्तीनाम् अन्येषाम् च समेषां काव्याङ्गानां मूलं ध्वनिरुच्यते ।

अलङ्कारशास्त्रस्य इतिहासे भामहादारभ्य वामनाचार्यपर्यन्ताः प्रायः सर्वेऽपि, अलङ्काराणां गुणानां वृत्तीनां रीतीनां वा काव्ये प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति स्म । इतिहासे इदमप्रथमतया आनन्दवर्धनाचार्यः काव्यस्य अङ्गी धर्मः कः ? अङ्गभूताश्च धर्माः के इति व्यवस्थापितवान् । अङ्गनासु लावण्यमिव काव्येषु प्रतीयमानं किमपि वस्तु विभाति । तदेव आत्मभूतं तत्त्वम् । अयञ्चार्थः व्यञ्जनाव्यापारेण प्रतीयमानः वर्तते । अन्येषाम् अलङ्कारप्रभृतीनां तत्त्वानाम् अङ्गत्वमेवेति आचार्यस्यास्य अपूर्वः सिद्धान्तः । तेन च शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम्, रस आत्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटकादिवत्, रीतयः अवयवसंस्थानवत् इति काचन सुस्पष्टा व्यवस्था आनन्दवर्धनेन कृता ।

आनन्दवर्धनाचार्यात् पूर्वः वामनाचार्यः काव्ये सौन्दर्यमेव काव्यत्वापादकं तत्त्वम् इति जानाति स्म । तेन विरचिते काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनामके ग्रन्थे प्रथमं सूत्रं 'काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्' इति भवति । अस्यार्थः - काव्यं खलु ग्राह्यम् उपादेयं भवति अलङ्कारात् इति । अलङ्कारस्य सद्भावेन काव्यं काव्यं भवति । अलङ्कारेण विना काव्यं नैव भवति इति । अत्र अलङ्कारशब्दस्य उपमाद्यर्थालङ्कारः अनुप्रासादिशब्दालङ्कारो वा न विवक्षितः । एतदेव तस्मिन् काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनामके द्वितीयेन 'सौन्दर्यमलङ्कारः' इत्यनेन सूत्रेणोच्यते । अलङ्कारः सौन्दर्यं भवतीत्यर्थः । काव्ये सुन्दरं यद्वस्तु वर्तते तदेव अलङ्कारशब्देनोच्यते इति । काव्यस्य काव्यत्वापादकं तत्त्वं सौन्दर्यमस्ति इति वामनाचार्यस्य सिद्धान्तः । एतत् सौन्दर्यं किमस्ति इत्येव तृतीयेन सूत्रेण वक्तव्यमासीत् । परन्तु वामनाचार्येण एतन्नोच्यते । तत्स्थाने तृतीयेन सूत्रेण तत्सौन्दर्यं काव्ये कथं सम्पाद्यते इत्येव आचार्येणोच्यते । यथा- 'स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम्' इति वामनाचार्यस्य तृतीयं सूत्रम् । सः 'पूर्वोक्तः सौन्दर्यात्मकः अलङ्कारः काव्ये दोषाणां परित्यागेन गुणालङ्काराणां आदानेन काव्ये सन्निवेशेन च सम्पाद्यते' इति वदति ।

आनन्दवर्धनाचार्यः वामनाचार्यस्य सौन्दर्यसिद्धान्तम् तथैव अङ्गीचकार ।

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

इति ध्वन्यालोककारिकायां प्रतिपादितम् अङ्गनासु लावण्यमिव प्रतीयमानं वस्तु वामनेनोक्तं सौन्दर्यमेवास्ति । एतत् सौन्दर्यं काव्यतत्त्वमस्ति इति ज्ञात्वा अपि तस्य स्वरूपं किमस्ति इति वक्तुं वामनाचार्यः समर्थो न बभूव । अत एव तेनोक्तं तृतीयसूत्रे तत्सौन्दर्यं कथं सम्पाद्यते इति । सुन्दरस्य काव्यस्य रचना कथं भवेत् इति वामनोऽवदत् । अत एव काव्यरचनापक्षमाश्रित्य वामनेनोच्यते-

‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ इति। विशिष्टा पदरचनैव रीतिः। एवं विचार्यते चेत् निश्चयेन वक्तुं शक्यते यत् वामनाचार्यस्य सिद्धान्त एव आनन्दवर्धनाचार्यस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य मूलम् इति। वामनाचार्यस्य ‘सौन्दर्य’ ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतीयमानमेवास्ति। प्रतीयमानस्य प्राधान्ये ध्वनिरिति भवान् जानात्येव। आनन्दवर्धनाचार्यः व्यञ्जनाव्यापारस्य नूतनस्य आधारेणैव सौन्दर्यरूपं प्रतीयमानमर्थं लक्षयति। वामनाचार्यस्य बुद्धौ व्यञ्जनाव्यापार उन्मीलितः नासीत्। अत एव सौन्दर्यं किमिति तस्य लक्षणं वक्तुमसौ असमर्थो बभूव।

रीतिसिद्धान्तस्य मूलं ध्वनिरस्तीति सम्यग् अवगन्तुं वामनाचार्यस्य ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ इति सूत्रस्य सम्यक् ज्ञानम् अपेक्षितम् अस्ति। अनेन विना पाठोऽयं नावगम्यते। अत एव विस्तृतरूपेण वामनाचार्यस्य सिद्धान्तः अत्र निरूपितः।

वृत्तिसिद्धान्तस्यापि मूलं ध्वनिरेव। वस्तुतः ध्वनिः काव्यात्मरूपेण यदा स्वीक्रियते तदा अन्येषां सर्वेषां काव्याङ्गानां रसपोषकत्वं स्वत एव सिद्धम् भवति।

रसोचिता शब्दस्य अर्थस्य च चेष्टा वृत्तिरुच्यते। उपनागरिका परुषा ग्राम्या इति तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः भवन्ति। कैशिकी सात्त्वती आरभटी भारती इति चतस्रः अर्थस्य वृत्तयः। एताः सर्वा अपि रसोचिता चेष्टाः भवन्ति। रसस्यैव काव्ये प्राधान्यम्। रसः यस्मिन् काव्ये प्रधानं सः काव्यविशेषः ध्वनिरुच्यते। एवं सर्वथा रीतीनां वृत्तीनां च मूलं ध्वनिरेवेति निर्णीयते।

२२.३.१ रीतीनां मूलं ध्वनिः

‘रीङ् गतौ’ इति धातोः रीतिशब्दः निष्पन्नः। रीणन्ति गच्छन्ति अस्यां गुणाः इति, रीयते क्षरति अस्यां वाङ्मधुधारेति वा रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति वामनस्य व्याख्याकारः। रीतिरिति अधिकरणार्थे क्तिन् प्रत्ययः। तेन च रीतिः रचनायाः मार्गः भवति। रीतिरात्मा काव्यस्य इति सूत्रे वामनेन रीतेः आत्मत्वम् कथितम्। यद्यपि रीतिः काव्यस्यात्मा भवति इति सिद्धान्तम् आनन्दवर्धनाचार्यः न स्वीकरोति तथापि काव्यस्य कश्चन आत्मा भवति इति वामनकथनम् असौ स्वीकरोत्येव। अतः एव ध्वन्यालोके “काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति प्रथमकारिकायामेव आनन्दवर्धनाचार्यः प्रख्यापयति।

‘विशिष्टा पदरचना रीतिः’। ‘विशेषो गुणात्मा’ इति सूत्रद्वयेन वामनः रीतेः स्वरूपं कथयति। गुणविशिष्टा पदरचनैव रीतिः। सैव काव्यस्यात्मा। गुणरहिता पदरचना काव्यस्यात्मा नैव भवति। एते माधुर्यादयः गुणाः रसधर्माः इति ध्वन्यालोके, भवता पठितम्। तद्यथा – ‘तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः’। इति। अङ्गिनं रसादिरूपम् अर्थं ये अवलम्बन्ते ते गुणाः इति। रसधर्माः गुणाः इति ध्वनिकारस्य मतम्। गुणाः रसेषु नित्यं वर्तन्ते। वामनमतेऽपि काव्ये गुणाः अवश्यं भवेयुः। गुणैः विना काव्यं न भवति। अतः गुणानां काव्यात्मसम्बन्धित्वं वामनस्यापि मतम् आसीत्। रसः आत्मा गुणास्तु तेषां नित्यधर्मा इति यथा आनन्दवर्धनः स्पष्टमवदत् तथा एतयोः व्यवस्था वामनाचार्यस्य बुद्धौ स्पष्टा नासीत्। अत एव असौ ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ इत्यकथयत्। ध्वनितत्त्वं वामनस्य बुद्धौ यद्यपि सुस्पष्टं नैव प्रकाशितमासीत् तथापि तन्मतेऽपि रीतेः मूलं ध्वनिरेवास्ति इति ध्वनिकारः कथयति। यथा—

अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम्।

अशक्नुवद्भिर्याख्यातुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः ॥ इति।

यथोदितम् एतत् काव्यतत्त्वम् अस्फुटस्फुरितं व्याकर्तुम् अशक्नुवद्भिः रीतयः सम्प्रवर्तिताः इत्यन्वयः।

यथोदितम्=एतावता प्रबन्धेन, उदितम्=उक्तम् अभिहितं वा, एतत्=ध्वनिलक्षणं,

काव्यतत्त्वं=काव्यव्यपदेशविषयत्वम्, अस्फुटस्फुरितम्=अस्फुटं स्पष्टं यथा न स्यात् तथा स्फुरितं स्फुरणं यस्य तादृशं, व्याकर्तुं=व्याख्यातुम्, अशक्नुवद्भिः=अशक्तैः कैश्चित्, रीतयः=विशिष्टा पदरचना रीतिरिति लक्षणेन लक्षिताः, सम्प्रवर्तिताः=प्रादुर्भाविताः प्रचारिताः वा ।

एतत् काव्यतत्त्वं व्याख्यातुं अशक्नुवद्भिः रीतयः सम्प्रवर्तिताः इति वाक्ये अशक्नुवद्भिः इत्यनेन वामनाचार्य एव निर्दिष्टः स्यात् । वामनाचार्येण तिस्रः रीतयः कथिताः । वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति । 'सा त्रेधा वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति ।' इति वामनकृतं सूत्रम् । विदर्भादिषु देशेषु दृष्टत्वात् एषा संज्ञा भवति । विदर्भेषु गौडेषु पाञ्चालेषु च देशेषु तत्रत्यैः कविभिः यथास्वरूपम् उपलब्धत्वात् वैदर्भी पाञ्चाली गौडीया चेति नामभिः इमाः प्रसिद्धाः भवन्ति ।

तत्र- 'समग्रगुणा वैदर्भी' इति वैदर्भीरीतेः लक्षणम् । समग्रैः गुणैः ओजः प्रसादादिभिः उपेता वैदर्भीरीतिर्भवति ।

एतामेव रीतिम् वामनः श्लोकद्वयेन पुनर्लक्षयति ।

यथा-

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥
सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।
अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ् मधु ॥ इति

वैदर्भीरीतेः प्रयोगे कालिदासः प्रगल्भते । अत एव तद्विरचितः श्लोक एव उदाहरणम् । यथा अभिज्ञानशाकुन्तले -

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं ।
छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ॥
विस्मयं कुरुतां वराहविततिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे ।
विश्रान्तिं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्भुः ॥ इति ।

'ओजःकान्तिमती गौडीया' इति वामनाचार्यः गौडीयां रीतिं लक्षयति ।

ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती । इयं च माधुर्यसौकुमार्ययोः अभावात् समासबहुला भवति । अत्रापि वामनेन अयं श्लोकः उक्तः-

समस्तात्युद्धटपदामोजः कान्तिसमन्विताम् ।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ इति ।

'माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली' इति पाञ्चालीरीतेः लक्षणमस्ति । माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली रीतिर्भवति । वामनः तामेव वर्णयति-

अश्लिष्टश्रुथभावां तां पूरणच्छायया श्रिताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ इति ।

एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्विव चित्रं काव्यं प्रतितिष्ठतम् भवति ।

एताः रीतयः काव्यात्मरूपत्वेन वामनेन यत् प्रवर्तिताः तद् ध्वनितत्वस्य प्रतिपादने सामर्थ्याभावादेव । शब्दार्थयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धज्ञानं वामनाचार्यस्य बुद्धौ न स्फुरितमासीत् । परम् इदं ध्वनितत्वं वामनाचार्यस्य मनसि अस्फुटरूपेण स्फुरितमासीत् ।

ध्वनितत्त्वम् अस्फुटरूपेणैव वामनस्य मनसि स्फुरितमासीदित्यनेन कारणेन तद् विवरीतुं वामनः न अशक्नोत्। अत एव रीतिसिद्धान्तः अनेन सम्प्रवर्तितः। ध्वनितत्त्वं किमस्ति इति निर्वक्तुं समर्थः नाभूदपि। एतद् ध्वनितत्त्वं सौन्दर्यरूपं काव्ये कथं सम्पाद्यते इति निरूपयितुं वामनः समर्थोऽभवत्। एतदर्थमेवासौ रीतीनां निरूपणमकरोत्। काव्ये यथोचितं नियोज्यमाना इयं रीतिः काव्यसौन्दर्यं प्रकाशयेदेव। एतदेवोच्यते ध्वनिकारेण वृत्तिवाक्ये- “रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक् स्फुरितमासीदिति तदत्र संप्रदर्शितमित्यनेन रीतिलक्षणेन न किञ्चित्।” इति। यत् काव्यतत्त्वं रीतिलक्षणविधायिनां वामनाचार्यप्रभृतीनां हृदयेषु मनाक् अस्फुटतया स्फुटितमासीत्, तदेव ध्वनितत्त्वमानन्दवर्धनस्य हृदये स्फुटतया सम्पूर्णतया च स्फुटितमस्ति। अत एवासौ अस्मिन् ग्रन्थे ध्वनितत्त्वं सम्पूर्णतया प्रादर्शयत्। यदि एतत् तत्त्वं सम्पूर्णं स्फुटतया च प्रतिपादितमुपलभ्यते तर्हि मनाक् अस्फुटतया स्फुटितेन तेन किमपि प्रयोजनं नास्त्येव। ध्वन्यालोके ध्वनितत्त्वं सम्पूर्णतया प्रतिपादितमिति तत्कटाक्षरूपस्य रीतितत्त्वप्रतिपादनस्य न किञ्चिदपि प्रयोजनमिति। रीतीनां मूलं ध्वनितत्त्वमेव। मूलभूतं तत्त्वं ज्ञायते चेदन्यत् सर्वमप्रधानं भवतीत्यर्थः।

तथापि आनन्दवर्धनाचार्येण उपस्थापितस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य पथप्रदर्शकं तत्त्वं वामनस्य रीतिसिद्धान्त एव भवति।

ध्वनिः रीतिसिद्धान्तस्य मूलं भवतीति कथमुच्यते इति शङ्कायाः एवं समाधानं भविष्यति। तथाहि- वामनाचार्यस्य रीतिः गुणविशिष्टा पदरचना भवति। यत्र रसाः तत्र गुणा इति नियमेन गुणानामपि तत्रोपस्थितिः।

“तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः” इति प्रसिद्धः खलु। गुणविशिष्टा च रीतिर्भवति। एवं रीतेः मूलमेव ध्वनिः। ध्वनेः प्रकाशनेन तन्मूलभूता रीतिः गौणी जायते। ध्वनिः सप्रभेदं सोदाहरणं ध्वन्यालोके निरूपितः अस्ति। अतः रीतिरात्मा काव्यस्य इति सिद्धान्तः चिन्त्यः इति ध्वनिकाराणां सिद्धान्तः।

२२.३.२ वृत्तीनां मूलं ध्वनिः

रीतीनां मूलं ध्वनिरिति यथा प्रतिपादितं तथा वृत्तीनां मूलमपि ध्वनिरेव भवति इति अत्र प्रतिपाद्यते। काव्यस्य आत्मभूतं तत्त्वं ध्वनिर्भवति। सर्वेषां ध्वनिभिन्नानां तत्त्वानां काव्याङ्गत्वमेव। एतत्तु ग्रन्थेऽस्मिन् प्रारम्भादेव कथितं वर्तते। पदे पदे अस्त्यैव सिद्धान्तस्य व्यवस्थापनं ध्वन्यालोके भवता दृष्टम्। तृतीयोद्योतेऽपि इतः पूर्वं बहुवारम् एतदेवोक्तम्। यथा- ‘अयमेव हि महाकवेर्मुख्यो व्यापारो यद्रसादीनेव मुख्यतया काव्यार्थोक्त्य, तद्व्यक्त्यनुगुणत्वेन शब्दानामर्थानाञ्चोप-निबन्धनम्।’ इति। पश्यतु-

वाच्यानां वाचकानां च यदौचित्येन योजनम्।

रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः॥

वृत्तीनां लक्षणं यथा-

रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः।

औचित्यवान्यस्ता एता वृत्तयो द्विविधा स्थिताः॥

इति। अर्थशब्दयोः=अर्थस्य वाच्यस्य, शब्दस्य वाचकस्य च, रसाद्यनुगुणत्वेन=रसभावाद्यानुगुण्येन, औचित्यवान् यो व्यवहारः काव्ये, ता एता वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः इति। रसाद्यानुगुण्येन अर्थानां शब्दानां च सन्निवेशे हि वृत्तिरिति अलङ्कारशास्त्रकारैरुच्यते।

अर्थाश्रिताः वृत्तयः शब्दाश्रिता वृत्तयः इति तासां द्वैविध्यम्। अर्थाश्रिताः वृत्तयः कैशिकी, सात्त्वती, आरभटी, भारती चेति नाट्यशास्त्रे प्रसिद्धाः।

नाट्यशास्त्रे वृत्तीनां विशदं विचारोत्तेजकं च वर्णनमुपलभ्यते। चतुर्थ्यो वेदेभ्यो चतसृणां वृत्तीनामुद्भवः भरतेनोच्यते। तद्यथा-

ऋग्वेदाद्भारती क्षिप्ता यजुर्वेदाच्च सात्त्वती।
कैशिकी सामवेदाच्च शेषा चाथर्वणादपि ॥ इति।

कैशिकीवृत्तेः लक्षणं साहित्यदर्पण एव मुक्तमस्ति-

या शृङ्गणनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता।
कामोपभोगप्रसवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥

इति। इयञ्च कैशिकी शृङ्गाररसे अभिलक्ष्यते।

सात्त्वतीलक्षणमपि साहित्यदर्पणे-

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः।
सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ॥ इति।

इयं सात्त्वती वृत्तिः वीररसे भूयसा दृश्यते। शृङ्गाररसे सात्त्वती नैव भवति।

आरभटी तु तत्रैव-

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।
संयुक्ता बधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ इति उच्यते।

आरभटी वृत्तिः उद्धता भवति। तथा एषा रौद्रे बीभत्से च दृश्यते।

‘भावतो वाक्यभूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति’ इति नाट्यशास्त्रे (अ.-२२ श्लो.-४)
भारतीवृत्तेः लक्षणमुक्तम्।

‘वृत्तिः सर्वत्र भारती’ इति साहित्यदर्पणकथनानुसारेण सर्वत्र रसेषु भारती वृत्तिरुच्यते। इयं वृत्तिः प्राधान्येन अर्थसम्बद्धा भवति। इतः परं वाचकाश्रितानां वृत्तीनां स्वरूपमुच्यते। वाचकाश्रितः रसानुगुणः व्यवहारः वृत्तिः। एषा च उपनागरिका परुषा ग्राम्या इति तिस्रः शब्दवृत्तयः। तत्र ग्राम्या वृत्तिरेव कोमलावृत्तिरित्यपि कैश्चिदुच्यते। उद्धटमम्मटादयः वृत्तित्रयवादिनः सन्ति।

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता।
परुषा नाम वृत्तिः स्याद् ह्यह्वाद्यैश्च संयुता ॥
सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः।
स्पर्शैर्युता च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥
शषैर्वर्णैर्यथायोगं कथिता कोमलाख्यया। इति

एतासां वृत्तीनां स्वरूपमपि कथितं वर्तते। रुद्रटस्तावत् मधुरा, ललिता, प्रौढा, परुषा, भद्रा इति पञ्च वृत्तिः स्वीकरोति।

वृत्तयो हि रसादितात्पर्येण सन्निवेशिताः कामपि नाट्यस्य काव्यस्य च च्छायामावहन्ति। रसादयो हि द्वयोरपि तयोः जीवितभूताः। इतिवृत्तादि तु शरीरभूतमेवेति ध्वन्यालोके उपर्युक्तायाः कारिकायाः वृत्तिभागे वदति।

रसादयः एव तयोः वृत्त्यो जीवभूताः इति। नाट्यशास्त्रेऽपि ‘वृत्तयः काव्यमातृकाः’ इति कथितमस्ति। काव्यस्य मातरः वृत्तयः। काव्यम् तु रसात्मकम् एव।

प्रकृते रीतेः ध्वनिमूलत्वमुक्त्वा वृत्तीनामपि मूलं ध्वनिरेवेति कथयति-

शब्दतत्त्वाश्रयाः काश्चिदर्थशक्तियुजोऽपराः ।
वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते, ज्ञातेऽस्मिन् काव्यलक्षणे ॥ इति ।

रीतिलक्षणस्य वृत्तिप्रयोजनस्य
च मूलं ध्वनिः

शब्दतत्त्वाश्रयाः=शब्दधर्ममाश्रित्य वर्तमानाः काश्चित् (वृत्तयः), अपराः
अर्थतत्त्वयुजः=अर्थधर्ममाश्रिताश्च वृत्तयः, अस्मिन् काव्यलक्षणे ज्ञाते सति प्रकाशन्ते इति कारिकायाः
शब्दार्थः ।

एतावता ग्रन्थेन ध्वनेरेव सर्वाङ्गीणं लक्षणं ध्वनिकारेण उक्तम् । तदभाववादिनां
मतानि अपि निरस्तानि । ध्वनेः प्रभेदानाम् अनन्तता अपि प्रतिपादिता । एवं ध्वनेः लक्षणे सम्पूर्णतया
अवगते सति वृत्तयः अपि अवगताः भवन्ति एव । कारिकायाः अस्याः अर्थः वृत्तिभागेन स्पष्टयति-

‘अस्मिन् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति, याः काश्चित्
उपनागरिकाद्याः शब्दतत्त्वाश्रयाः वृत्तयोः याश्चार्थतत्त्वसम्बन्धाः कैश्चिद्यादयस्ताः सम्यग्
रीतिपदवीमवतरन्ति । सम्यक्प्रतीतिपदवीमवतरन्ति इति पाठभेदः । अन्यथा तु तासामदृष्टार्थानामिव
वृत्तीनामश्रद्धेयत्वमेव स्यात् नानुभवसिद्धत्वम् ।’ इति ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावविवेचनमयं काव्यलक्षणम् इत्यस्य ध्वनिनामकस्य काव्यस्य
लक्षणमित्येव अर्थः । ध्वनिकाव्यं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावात्मकं भवति किल । अतः ध्वनिकाव्यस्य
लक्षणं सम्पूर्णतया यदा अवगम्यते तदा तदङ्गभूतानां वृत्तीनामपि ज्ञानं जायत एव । ध्वनेरात्मत्वं
वृत्तीनां च तदङ्गत्वमिति प्रतिपादितमेव । यथा पूर्वं रीतीनां मूलं ध्वनिरिति प्रतिपादितम् तथा
वृत्तीनामपि मूलं ध्वनिरेव । अत एव ध्वनिलक्षणे ज्ञाते वृत्तयः अपि रीतेः पदवीम् अवतरन्ति एव ।
अथवा ध्वनिलक्षणे ज्ञाते वृत्तयः सम्यक् प्रतीतिपदवीम् अवतरन्ति इत्यपि पाठभेदः अत्र युज्यत
एव । ध्वनिज्ञानेन वृत्तयः अपि ज्ञाताः भवन्ति इत्यर्थः । ध्वनिसिद्धान्ते काव्याङ्गानां यथोचितं
स्थाननिर्णयनम् भवता दृष्टमेव ।

अतः ध्वनिरेव काव्यस्य परमतत्त्वं भवति इति सिद्धम् । ध्वनिरेव सहृदयसंवेद्यं
चमत्कारविशेषं जनयति । वृत्तयस्तु तदन्तर्गताः एव । रीतीनां वृत्तीनामपि एतदेव प्रयोजनम् भवति ।
न तु एतद्व्यतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं दृश्यते ।

वृत्तीनां ध्वनेश्च एवंप्रकारेण तादात्म्यमेव स्वीक्रियते । एवमनङ्गीकारे को दोष
इत्युच्यते- ‘अन्यथा तु तासाम् अदृष्टार्थानामिव वृत्तीनामश्रद्धेयत्वमेव स्यात्, नानुभवसिद्धत्वम्’
इति ।

अन्यथा इत्यस्य सहृदयसंवेद्यं चमत्कारविशेषं जनयता ध्वनिना सह वृत्तीनां
तादात्म्यानङ्गीकारे इत्यर्थः । यद्येवं वृत्तीनां किमपि दृष्टं प्रयोजनं न भविष्यति । तर्हि अदृष्टार्थाः
यागादयः यथा अश्रद्धेयाः तथा वृत्तयः अपि अश्रद्धेयाः भवेयुः । तासाम् अनुभवगोचरत्वं न स्यादेवेति
दोषः । यागादिक्रियाणां किमपि दृष्टं प्रयोजनं नास्ति । अत एव ता अदृष्टार्थक्रियाः । एवं वृत्तीनामपि
सहृदयहृदयानन्दजनकत्वरूपं ध्वनेः प्रयोजनं परित्यज्य अन्यत् किमपि प्रयोजनं न विद्यते । एतद्दोषं
परिहर्तुम् अनयोः तादात्म्यमुच्यते । तदानीं च ध्वनेरिव अस्याः अपि सहृदयहृदयानन्दकत्वं प्रयोजनं
भविष्यति ।

अतः वृत्तीनां मूलमपि ध्वनिरेवेति निष्कर्षो जायते ।

मूलपाठः

अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् ।

अशक्नुवद्भिर्व्याख्यातुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः ॥ इति ।

एतद्ध्वनिप्रवर्तनेन निर्णीतं काव्यतत्त्वमस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं

वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः । रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतद-
स्फुटतया मनावस्फुरितमासीदिति लक्ष्यते तदत्र स्फुटतया सम्प्रदर्शि । तेनान्येन रीतिलक्षणेन
न किञ्चित् ।

शब्दतत्त्वाश्रयाः काश्चिदर्थशक्तियुजोऽपराः ।

वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते, ज्ञातेऽस्मिन् काव्यलक्षणे ॥

अस्मिन् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति याः काश्चित्
प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्त्वाश्रयाः वृत्तयः याश्चार्थतत्त्वसम्बद्धाः कैशिक्यादयस्ताः
सम्यग्रीतिपदवीमवतरन्ति (सम्यक् प्रतीतिपदवीमवतरन्ति) । अन्यथा तु तासामदृष्टार्थानामिव
वृत्तीनामश्रद्धेय-त्वमेव स्यान्नानुभवसिद्धत्वम् ।

बोधप्रश्नाः

१. एतत् काव्यतत्त्वं कीदृशमुच्यते ?
२. एतस्य काव्यतत्त्वस्य विवरणे केचन अशक्ताः कथम् अभवम् ?
३. रीतीनां सम्प्रवर्तने किं कारणम् ?
४. रीतीनां सम्प्रवर्तकः कः कस्मिन् ग्रन्थे असौ रीतिः प्रत्यपादयत् ?
५. वामनाचार्यमतेन कति रीतयः सन्ति ? काः च ताः ?
६. रीतिलक्षणेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति कस्मादुच्यते ?

२२.४ सारांशः

पाठेऽस्मिन् रीतीनां वृत्तीनां च ध्वनिमूलत्वं प्रतिष्ठापितं भवति । ध्वनिकारात् पूर्वः वामनाचार्यः
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिरिति स्वकीये निबन्धे 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति रीतेः काव्यात्मत्वम् अवोचत् ।
ध्वनिकारः आनन्दवर्धनः एतन्नाङ्गीकरोति । तन्मतेन ध्वनेरेव काव्यात्मत्वम् ।

ध्वनिकारो वदति यदेतद् ध्वनितत्त्वम् अस्फुटरूपेण वामनस्य बुद्धावपि स्फुरितमासीत् ।
परन्तु एतस्य ध्वनितत्त्वस्य अस्फुटस्फुरितत्वादेतद् विवरीतुं वामनाचार्यः नाशक्नोत् । मनसि
भासमानस्यपि ध्वनितत्त्वस्य लक्षणं वक्तुमशक्यत्वादसौ काव्ये ध्वनितत्त्वं कथं सम्पाद्यते इत्येव
कथितवान् । विशिष्टया पदरचनया एतत्तत्त्वं काव्ये प्रकाशते । सा च विशिष्टा पदरचना रीतिरित्युच्यते ।
अतः रीतिरात्मा काव्यस्य इति वामनाचार्योऽपि अवदत् । पदरचनाया वैशिष्ट्यं च गुणरूपं भवति ।
गुणविशिष्टा पदानां रचना रीतिः । गुणाश्च रसपर्यवसायिनः भवन्ति । गुणाः रसैः सह अभेदसम्बन्धेन
वर्तन्ते । ध्वन्यालोके गुणनिरूपणे 'शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः' इति कथितमस्ति खलु ।
अतः शृङ्गारः रसः माधुर्याख्यो गुणश्च अभिन्नः । तस्मात् गुणात्मा पदरचना रीतिरपि रसाभिन्ना एव
भवति । एवञ्च रीतेर्मूलं रसध्वनिरिति ध्वनिकारस्य निर्णयः । ध्वनिरिति काव्यतत्त्वम् न तु स्फुटतया
स्फुरति । अत एव तस्य लक्षणं स्पष्टं निर्वक्तुं वामनो न शशाक । परम् आनन्दवर्धनः व्यञ्जनाव्यापारस्य
साहाय्येन ध्वनेः लक्षणं स्पष्टं निर्वक्तुं समर्थो बभूव ।

वामनाचार्यः रीणन्ति गच्छन्ति अस्यां गुणाः इति, रीयते क्षरति अस्यां वाङ्मधुधारेति वा
रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तिं स्वीकरोति । एषा च रीतिः वैदर्भी गौडीया, पाञ्चाली इति वामनमतेन त्रिविधा ।
तत्रापि वैदर्भी एव समग्रगुणसम्पन्ना प्रशस्या च ।

वृत्तेः मूलमपि ध्वनिरेव । शब्दार्थयोः रसानुकूलो व्यवहारः वृत्तिरुच्यते । शब्दगता इयं

उपनागरिका परुषा ग्राम्या इति त्रिविधा। अर्थगता च कैशिकी, सात्त्वती, आरभटी, भारती इति चतुर्विधा।

रीतिलक्षणस्य वृत्तिप्रयोजनस्य
च मूलं ध्वनिः

भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे एतासां स्वरूपनिरूपणमस्ति। शृङ्गारे कैशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे वीभत्से च आरभटी, सर्वेषु रसेषु भारती इति वृत्तीनां विषयविभागः। शब्दवृत्तीनाम् अर्थवृत्तीनाञ्चापि लक्षणं पाठेऽस्मिन् निरूपितं वर्तते। वृत्तयः काव्यमातृकाः' इति भरतमुनेर्वाक्यमस्ति। अत एव वृत्तीनां रसानुकूलचेष्टापरता सिद्धा भवति।

एवं व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावविवेचनेन काव्यलक्षणे ज्ञाते सति तदन्तर्भावेन वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते। तेन च वृत्तीनां मूलमपि ध्वनिरेवेति सिद्धो भवति। अपि च ध्वनितादात्म्येन सहृदयानां चमत्कारविशेषजनकत्वरूपं प्रयोजनं ध्वनेरिव वृत्तीनामपि अस्ति। यदि एवैविधं प्रयोजनं वृत्तीनां न स्वीक्रियते तर्हि अदृष्टप्रयोजनत्वात् अश्रद्धेयत्वं वृत्तीनां प्रसज्येत। न तु अनुभवविषयत्वम्। अतः ध्वनिरेव वृत्तीनामपि मूलं भवति।

२२.५ शब्दावली:

१. अस्फुटस्फुरितम् - अस्फुटं स्फुरितं यस्य तादृशम्।
अस्फुटं नाम अव्यक्तम्। विपुलत्वात् सूक्ष्मबुद्धिवेद्यत्वाद् वा अस्फुटमिति। स्फुरितं नाम प्रतिभासः प्रपञ्चो वा।
अस्फुटं कृत्वा स्फुरितमिति लोचने।
२. व्याकर्तुम् - अत्र विवरीतुम् इत्यर्थः
३. रीतिः - रीणन्ति गच्छन्ति अस्यां गुणा इति रीतिः। रीयते क्षरति अस्यां वाङ्मधुधारेति वा रीतिः। रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः विशेषो गुणात्मा इति वामनाचार्यः।
४. वैदर्भी - समग्रैरोजःप्रसादप्रमुखैः गुणैरुपेता वैदर्भी।
“अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते॥”
इति वामनः।
५. गौडीया - ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा गौडीया रीतिः।
समस्तात्पुद्गलपदामोजःकान्तिगुणाविताम्।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः॥ इति वामनः
६. पाञ्चाली - माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली।
अश्रृष्टश्रुतभावां तां पूरणच्छायया

७. कैशिकी

श्रिताम्।

मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो
विदुः ॥ इति।

- 'कैशिकी श्लक्ष्णनेपथ्या शृङ्गाररससम्भवा'
इति नाट्यशास्त्रे कैशिकीलक्षणम्

साहित्यदर्पणे च-

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला
पुष्कलनृत्यगीता।

कामोपभोगप्रसवोपचारा सा कैशिकी
चारुविलासयुक्ता ॥

इति।

८. सात्त्वती

- साहित्यदर्पणे सात्त्वतीलक्षणम्-

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदया-
जैवैः।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता
तथा ॥ इति।

९. आरभटी

- साहित्यदर्पणे आरभटीवृत्तेर्लक्षणमेवं
भवति-

मायेन्द्रजलसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः।
संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी
मता ॥ इति उच्यते।

१०. भारती

- साहित्यदर्पणे षष्ठेऽङ्के स्थापना-
निरूपणप्रसङ्गे भारतीवृत्तेर्लक्षणम्
एवमुक्तं भवति-
भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो
नटाश्रयः ॥ इति

२२.६ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः	-	लोचनव्याख्यासहितः।
२. ध्वन्यालोकः	-	दीधितिब्याख्यासहितः।
३. ध्वन्यालोकः	-	उद्योतिनीब्याख्यासहितः।

२२.७ सहायकग्रन्थाः

१. काव्यप्रकाशः	-	मम्मटविरचितः नागेश्वरीटीकोपेतः।
२. नाट्यशास्त्रम्	-	भरतमुनिविरचितम् अभिनवभारतीसहितम्।
३. साहित्यदर्पणः	-	विश्वनाथविरचितः लक्ष्मीटीकोपेतः।

४. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - वामनाचार्यविरचिता ।
 ५. काव्यालङ्कारः - भामहाचार्यः ।

रीतिलक्षणस्य वृत्तिप्रयोजनस्य
 च मूलं ध्वनिः

२२.८ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. एतत् काव्यतत्त्वं विपुलत्वात् सूक्ष्मबुद्धिवेद्यत्वाद् वा अस्फुटस्फुरितमुच्यते ।
२. एतस्य काव्यतत्त्वस्य अस्फुटस्फुरितत्वादेव तस्य विवरणे केचन अशक्ता अभवन् ।
३. ध्वनिलक्षणस्य काव्यतत्त्वस्य अस्फुटस्फुरितत्वाद् केषाञ्चन तद्विवरणे शक्तिर्नासीत् । अत एव एतैः रीतयः सम्प्रवर्तिताः ।
४. रीतीनां सम्प्रवर्तकः वामनाचार्यः । काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिरिति प्रसिद्धे ग्रन्थे असौ रीतिः प्रत्यपादयत् ।
५. वामनाचार्यमतेन वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति तिस्रः रीतयः सन्ति ।
६. रीतिलक्षणविधायिनां बुद्धौ ध्वनितत्त्वं मनागेव स्फुरितमासीत् । अत एव ध्वनिलक्षणं विवरीतुम् अशक्नुवद्भिः तैः रीतितत्त्वं निरूपितम् । आनन्दवर्धनेन च एतद् ध्वनिलक्षणं विस्तरेण निरूपितम् । अत एव इदानीं रीतिलक्षणेन न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ।

२२.९ अभ्यासप्रश्नाः

१. रीतीनां मूलं ध्वनिरिति संसाधयतु ।
२. वृत्तीनां मूलं ध्वनिरिति संसाधयतु ।
३. रीतिं वृत्तिं चाश्रित्य एकं निबन्धं लिखतु ।

—♦—

त्रयोविंशः पाठः (ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य खण्डनम्)

पाठसंरचना

- २३.१ प्रस्तावना
- २३.२ उद्देश्यम्
- २३.३ ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य प्रत्याख्यानम्
 - २३.३.१ बौद्धानामलक्षणीयतावादः
 - २३.३.२ इतरखण्डनपूर्वकं ध्वनेर्लक्षणीयतायाः प्रतिपादनम्
- मूलपाठः- (यत्र शब्दानामर्थानाञ्च इत्यत आरभ्य ध्वन्यालोके तृतीयोद्योतः इत्यन्तः ग्रन्थभागः)
- बोधप्रश्नाः
- २३.४ सारांशः
- २३.५ शब्दावली
- २३.६ सन्दर्भग्रन्थाः
- २३.७ सहायकग्रन्थाः
- २३.८ बोधप्रश्नोत्तराणि
- २३.९ अभ्यासप्रश्नाः

२३.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । तृतीयोद्योतस्य अयमन्तिमः पाठः अस्ति । ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च स्वरूपं भेदान् च भवान् पठितवान् खलु । व्यञ्जनाव्यापारेण व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भवति । यस्मिन् काव्ये अयं व्यङ्ग्यार्थः प्रधानभूतः अस्ति तद् ध्वनिकाव्यं भवति । ध्वनेः अनन्ताः भेदाः अपि दृष्टाः । कोऽयं व्यञ्जनाव्यापारः अपूर्वः अनेन आविष्कृतः इति शङ्कायाः निवारणार्थं व्यञ्जनाव्यापारस्य स्वरूपमपि अस्मिन्नेव उद्योते विमतिविचारनिरासपूर्वं ध्वनिकारेण प्रदर्शितम् । अनेन च व्यञ्जनाव्यापारेण काव्यसौन्दर्यं निर्वक्तुं शक्यते इत्यपि भवता अवगतम् । व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यार्थापेक्षया प्राधान्याभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम काव्यमपि परामृष्टम् । व्यङ्ग्यार्थस्य प्रधानगुणभावाभ्यां काव्ये उभे भवतः । अनयोः भिन्नं यद् भवति तच्चित्रम् उच्यते । चित्रमिति तृतीयकाव्यप्रकारत्वेन नोच्यते । यतो हि अस्य काव्यत्वमेव नास्तीति ध्वनिकाराणामभिप्रायः । वाच्यालङ्काराणामपि अलङ्कारत्वं व्यङ्ग्यसद्भावेनैव भवति । एवं व्यङ्ग्यसद्भावेनैव काव्यं काव्यमुच्यते इति भवान् पठितवान् ।

ध्वन्यालोके एतावता प्रतिपादितः समस्तः विषयः सङ्क्षेपेण प्रथमोद्योतस्य प्रारम्भ एव कथितं वर्तते । तद्यथा-

काव्यास्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्
तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ इति ।

अत्र प्रथमोद्योते एव ध्वनिलक्षणं, ध्वन्यभाववादिनां मतानि, तेषां खण्डनं, ध्वनेः गुणवृत्तित्वं तन्निरासः, ध्वनेरनिर्वचनीयत्वं, तस्य लक्षणप्रदर्शनेन निराकरणं च कृतमस्ति । तृतीयोद्योते एतावता ध्वनिलक्षणं विस्तरेण प्रतिपाद्य इदानीम् अस्मिन् पाठे ध्वनेः अनिर्वचनीयत्वं विस्तरेण खण्डयति । ध्वनिः अनिर्वचनीयो नास्ति । यतो हि तस्य लक्षणं सुस्पष्टं प्रतिपादितमस्ति । पाठेऽस्मिन् ध्वनेः अलक्षणीयतावादस्य प्रत्याख्यानं विस्तरेण भवान् पठिष्यति ।

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- ध्वनेरलक्षणीयतावादिनां मतं ज्ञास्यति ।
- अलक्षणीयतावादस्य सहेतुकं खण्डनप्रकारमवगमिष्यति ।
- जात्यत्वमिव रत्नानामिति दृष्टान्तस्य अनुपपत्तिं ज्ञास्यति ।
- बौद्धानाम् अलक्षणीयतावादं ज्ञास्यति ।
- तत्खण्डनपुरस्सरं ध्वनेर्लक्षणीयतां ज्ञास्यति ।

२३.३ ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य प्रत्याख्यानम्

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति प्रथमकारिकायां ध्वन्यालोकस्य सम्पूर्णं प्रतिपाद्यं सङ्क्षेपेण कथितमस्ति खलु । तत्र 'तस्याभावं जगदुरपरे' इत्यादौ अभावविकल्पेषु, 'वृत्तयो रीतयश्च गताः श्रवणगोचरं, तदतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिरिति प्रश्नस्य इतः पूर्वस्मिन् पाठे विचारः कृतः । अस्मिन् पाठे च 'केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्' इति पूर्वपक्षस्य विवरणं खण्डनं च पुनरपि विधीयते । प्रथमोद्योते एतत्तु निरूपितमस्त्येवेति भवान् जानात्येव ।

काव्ये शब्दार्थौ विशिष्टौ वर्तते । चारुत्वमेव तयोः वैशिष्ट्यम् । लोकव्यवहारे प्रयुक्तयोः शब्दार्थयोः चारुत्वरूपं वैशिष्ट्यं नास्ति । परन्तु इदं चारुत्वम् अनाख्येयं भवति । अङ्गनासु लावण्यमिव चारुत्वमिदं अनिर्वचनीयम् अनुभवैकवेद्यं च । रत्नानां जात्यत्वमिव भवतीदं चारुत्वं शब्दार्थयोः । जात्यत्वं नाम उत्कृष्टजातिविशेषत्वम् भवति । रत्नानां जात्यत्वं ज्ञातुं सर्वे न प्रभवन्ति । रत्नपरीक्षका वैकटिका एव तज्जानन्ति । तद्वत् काव्यस्य चारुत्वमपि सर्वे न जानन्ति । सहृदया एव तज्जानन्ति । अतः वक्तुं शक्यते यत् शब्दार्थानां चारुत्वं रत्नानां जात्यत्वमिव प्रतिपत्तिविशेषसंवेद्यम् अनाख्येयं च भवति इति । एवं स्थिते एतच्चारुत्वं ध्वनिर्भवतीत्युक्त्वा केचन तल्लक्षणमपि वदन्ति चेत् तत् सर्वग्राह्यं न भवेदिति पूर्वपक्षिणामभिप्रायः । प्रतिपत्तिविशेषसंवेद्यम् अनाख्येयं शब्दार्थानां चारुत्वमिति यदि पूर्वपक्षिभिः ध्वनेः लक्षणमुच्यते तदयुक्तमनवधेयं च भवति ।

एतदेवोच्यते वृत्तौ- यत्र शब्दानामर्थानाञ्च केषाञ्चित्प्रतिपत्तिविशेषसंवेद्यं जात्यत्वमिव रत्नविशेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्ये तत्र ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणं ध्वनेरुच्यते केनचित्तदयुक्तमिति नाभिधेयतामर्हति ।" इति ।

यत्र काव्ये, केषाञ्चित् व्यञ्जकानां शब्दानामर्थानां च चारुत्वम् (काव्ये प्रयुक्ताः शब्दाः अर्थाः च व्यञ्जकाः एव भवन्ति इति नियमः) प्रतिपत्तिविशेषेणैव संवेद्यम् अर्थात् ज्ञातृविशेषैरेव प्रतिपत्तुमर्हम् । रत्नविशेषाणां जात्यत्वं कैश्चिदेव यथा संवेद्यते तथा चारुत्वं कैश्चिदेव अनाख्येयम् अनिर्वचनीयम् अवभासते प्रकाशते तत्र काव्ये ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणम् अनाख्येयत्वरूपं ध्वनेर्यदुच्यते तदयुक्तमित्यतः तल्लक्षणम् न अभिधेयताम् अर्हति । तत् काव्यलक्षणमिति न वक्तव्यमिति वृत्तिभागस्य शब्दार्थः । काव्ये शब्दार्थानां प्रतिपत्तिविशेषसंवेद्यम् चारुत्वम् अनाख्येयं यत्रावभासते तत्र ध्वनिरिति यत् लक्षणमुच्यते तत् न उपपन्नम् इति भावः ।

अस्य लक्षणस्य अनुपपत्तौ किं कारणम् इत्युच्यते- "यतः शब्दानां स्वरूपाश्रयस्तावद-क्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः । वाचकाश्रयस्तु प्रसादो व्यञ्जकत्वं चेति विशेषः । अर्थानां च स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यपरत्वं व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वं चेति विशेषः । तौ च विशेषौ व्याख्यातुं शक्येते व्याख्यातौ च बहुप्रकारम् । तद्व्यतिरिक्तानाख्येयविशेषसम्भावना तु विवेकावसादभावमूलैव ।" इति ।

अनेन वृत्तिभागेन ध्वनेः अनाख्येयतावादस्य प्रत्याख्यानं क्रियते। तथाहि- शब्दार्थानां चारुत्वम् अनाख्येयमित्येव पूर्वपक्षिणां वादः। एतत्खण्डनाय प्रथमं शब्दानाम् अर्थानाञ्च ये ये विशेषाः सम्भाविताः तद्विषये वदति। शब्दानां स्वरूपाश्रयः विशेषः अक्लिष्टत्वे सत्ययुक्तप्रयोगः भवति। शब्दानाम् अर्थमनपेक्ष्य शब्दस्वरूपस्य यः विशेषः असौ अक्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः इति भवति। अक्लिष्टत्वे इत्यस्य श्रुतिकटुत्वादिशब्ददोषरहितत्वे इत्यर्थः। अप्रयुक्तप्रयोगः नाम एकवारं प्रयुक्तस्य शब्दस्य पुनरपि प्रयोगाभावः। अपौनरुक्त्यमित्यर्थः। शब्दस्य विशेषः श्रुतिकटुत्वादीनां दोषाणामभावः पौनरुक्त्यस्य अभावश्चेति द्विविधः। शब्दानां स्वरूपाश्रयं विशेषमुक्त्वा वाचकानां तेषां विशेषं वदति। वाचकाः शब्दाः इत्युक्ते शब्दानां वाच्यार्थबोधकत्वधर्माः शब्द इत्यर्थः। स च वाचकशब्दाश्रयः विशेषः द्विविधः भवति। प्रसादो व्यञ्जकत्वं चेति। प्रसादगुणः शब्दानां वाचकत्वाश्रितः विशेषः अस्ति। प्रसादो नाम शब्दश्रवणेन अनायासेन अर्थबोधकत्वम्। शब्दानाम् अर्थबोधकत्वे अयमेकः विशेषः अस्ति। स्वरूपाश्रये विशेषे च अर्थबोधकत्वं न विचार्यते इति भेदः। द्वितीयो विशेषः व्यञ्जकत्वं भवति। व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यं व्यञ्जकत्वम्। काव्ये प्रयुक्तानां शब्दानां तावत् व्यञ्जकत्वं नाम विशेषः अवश्यं भवेदेव। यतो हि शब्दाः व्यङ्ग्यमर्थं न प्रकाशन्ते चेत् तेषां काव्ये शब्दत्वमेव न भविष्यति। व्यङ्ग्यार्थस्यैव खलु काव्ये प्राधान्यम्। शब्दानां स्वरूपाश्रितं विशेषं, वाचकत्वाश्रितञ्च विशेषमुक्त्वा इदानीम् अर्थानामपि विशेषमाह- 'अर्थानां च स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यपरत्वं व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वं चेति विशेषः' इति। अर्थानां त्रिविधः विशेषः कथितः। तत्र प्रथमः अस्ति स्फुटत्वेनावभासनं नाम। काव्ये प्रयुक्ताः शब्दाः स्पष्टतया श्रवणसमनन्तरमेव अर्थं प्रकाशयेयुः इति शब्दागताः विशेषाः यथा कथिताः तथा अर्थानामपि झटिति आत्मप्रकाशनं विशेषः भवति। अपि च व्यङ्ग्यपरत्वम् अर्थानां द्वितीयो विशेषः कथितः। काव्ये प्रयुक्ताः अर्थाः केवलं वाच्यार्थप्रकाशनपराः न भवन्ति। काव्ये च व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं भवति। अयमेव लोकतः काव्यस्य विशेषः खलु। अतः शब्दाः इव अर्थाः अपि व्यञ्जकाः भवेयुः। व्यङ्ग्यपरत्वं नाम व्यङ्ग्यार्थतात्पर्यवत्त्वं ग्राह्यम्। एवमर्थस्य वैशिष्ट्यद्वयमुक्त्वा तृतीयमपि तदुच्यते- व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वम् इति। अर्थेषु व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वमपि स्यादिति। यथा वाच्यार्थः स्वयं व्यञ्जको भूत्वा तस्मिन् व्यङ्ग्यार्थः विशेषणत्वेन तिष्ठति तथा व्यङ्ग्योऽर्थोऽपि व्यञ्जको भवतीत्यर्थः। यदा व्यङ्ग्यार्थः व्यञ्जको भवति तदा तस्मिन् पुनरपि व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वं भवेदेव खलु। एवं प्रकारेण शब्दस्य स्वरूपविशेषः वाचकत्वविशेषः अर्थस्य विशेषः इति विशेषाः वक्तुं शक्यन्ते। तदेवोच्यते- 'तौ च विशेषौ वक्तुं शक्येते व्याख्यातौ च बहुप्रकारम्'। इति। अत्र तौ विशेषौ इति शब्दागताः विशेषा इत्येको विशेषः, अर्थगता विशेषा इति अपरो विशेषः। एवम् शब्दागता विशेषाः, अर्थगता विशेषाः चेति तौ विशेषौ। एतौ विशेषौ व्याख्यातुं शक्येते। एतौ च बहुभिः बहुधा व्याख्यातौ च। विशेषतः अस्मिन् ध्वन्यालोके एतयोः विशेषाणां व्याख्यानमेव एतावता भवता पठितम्। यदि एते विशेषाः व्याख्याताः तत्पुनः तेषामनाख्यतेयत्वप्रसङ्गः कथम्। एतेषां व्याख्यानानां सम्भवेऽपि अनाख्येयत्वं यल्लक्षणमुच्यते तत् न युज्यते। तदेवोक्तम्- 'तद्व्यतिरिक्तानाख्येयविशेषसम्भावना तु विवेकावसादमूलैव'। इति। तद्व्यतिरिक्तस्य=तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य भिन्नस्य अनाख्येयस्य आख्यातुम- शक्यस्य विशेषस्य, सम्भावना उद्भावनं संशयो वा विवेकावसादमूलैव=विवेकस्य योऽवसादो नाशः स मूलं कारणं यस्याः तादृशी इत्यर्थः।

अविवेकवशादेव व्याख्यानानन्तरमपि अनाख्येयत्वकथनम् इति भावः। यद्यपि शब्दार्थानां चारुत्वम् अनाख्येयं भवति तथापि तच्चारुत्वं विविधैः प्रकारैः ध्वनिकारेण प्रकाशितमस्ति। अतः अनाख्येयत्वकथनं न युक्तम्।

अपि च लोके किमपि वस्तु सर्वथा अनाख्येयं नास्ति। यदि कस्यचिद् वस्तुनः स्वरूपं नैव वक्तुं शक्यते तर्हि तद् वस्तु अनाख्येयमिति अस्माभिरुच्यते किल। अतः तद्वस्तु अनाख्येयशब्देन आख्यातं भवति। तेन च कस्यापि वस्तुनः सर्वथा शब्दागोचरत्वं नैव सम्भवति। इदमेवोच्यते वृत्तिभागेन- यस्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दागोचरत्वेन न कस्यचित् सम्भवति। अन्ततोऽनाख्येयशब्देन

तस्याभिधानसम्भवात्।' इति। एतस्य व्याख्यानमेव उपरि कृतमस्ति। अपि च अत्र सर्वे शब्दाः सरला इति व्याख्यानं नापेक्षते। अत्रान्ततोऽनाख्येयशब्देन तस्याभिधानसम्भवात्' इत्यत्र अन्ततः इत्यनेन यदि कस्यचित् पदार्थस्य अनाख्येयत्वम् अस्माभिः दुर्जनतोषन्यायेन स्वीक्रियते चेदपि सः पदार्थः "अयमनाख्येयः पदार्थः" इति अनाख्येयशब्देन अभिधामर्हति इति।

सङ्क्षेपेण एवं वक्तुं शक्यते यद् रत्नानां जात्यत्वमिव यत्र काव्ये शब्दार्थानां चारुत्वं वर्तते तत् काव्यं ध्वनिरिति असम्बन्धप्रलापो नास्ति। काव्यगतस्य चारुत्वस्य वर्णनम् ध्वनिकारेण बहुधा कृतं वर्तते खलु। एवं ध्वनिरनाख्येय इति मतं सर्वथा उपेक्षणीयम् वर्तते इति।

दार्शनिकानां मते ज्ञानं द्विविधं वर्तते। सविकल्पकज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानं च। सविशेषं ज्ञानं सविकल्पकम् उच्यते। निर्विशेषं ज्ञानं निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति। सविशेषं ज्ञानमेव सः प्रकारकं ज्ञानं कथ्यते। निर्विशेषं ज्ञानं च निष्प्रकारकम्। यस्मिन् ज्ञाने नामजात्यादिविशेषाः सन्ति तद् सविकल्पकम्। यथा गवि गोत्वमिति जातिः। गोत्वमेव गोः विशेषः। गोत्वविशिष्टस्य गोः यद् ज्ञानं तद् सविकल्पकं ज्ञानम्। दार्शनिकेषु वेदान्तिभः प्रपञ्चज्ञानं सप्रकारकं ज्ञानमुच्यते। परमार्थरूपं ब्रह्म तेषां मते निर्गुणं रूपरहितं नामरहितं च भवति। तस्य ब्रह्मणः ज्ञानं सविकल्पकं नास्ति। यतो हि अस्मिन् ज्ञाने रूपं नाम चेति विकल्पाः न सन्ति। अतः ब्रह्मणः ज्ञानं कथं स्यात्। किं तद् अनाख्येयं भवति वा। अत्र वेदान्तिनः वदन्ति। ब्रह्मणः ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति। तत्र विशेषाः न सन्ति इति। तथापि तस्य स्वरूपं वेदान्ते कथितं वर्तते। अतः यदि विशेषाः न सन्ति इति अनाख्येयं स्यात् तदा स्वरूपं कथितमिति तदाख्येयमपि भवतु इति तेषां सिद्धान्तः।

अनेनैव प्रकारेण काव्ये ध्वनिरपि भवति किम्? इति विचार्यते। ध्वनेः दृष्टान्तरूपेण कथितस्य रत्नानां जात्यत्वस्य अपि किमेवैव स्थितिः? वेदान्तिनाम् निर्विकल्पकज्ञानमिव काव्ये चारुत्वं, रत्नेषु जात्यत्वमपि न वक्तुं शक्यते। यतोहि काव्यस्य चारुत्वम् अथवा रत्नानां जात्यत्वमिति द्वयमपि सविकल्पकस्य अगोचरो नास्ति। तेषां विकल्पानाम् अथवा प्रकाराणां लक्षणं कथितं वर्तते। अतश्च सविकल्पकविषयगोचरत्वम् एतयोः वर्तते इति अनाख्येयत्वमपि एतयोः नास्ति। अतः वेदान्तिमतानुसारेण यदनाख्येयत्वं कथितं तदपि अत्र अयुक्तमेव भवति।

अपि च काव्यस्य रत्नविशेषैः या तुलना कृता वर्तते साऽपि न युज्यते। दृष्टान्तस्तु रत्नविशेषः दार्ष्टान्तिकस्तु काव्यविशेषः इति किल ग्रन्थे कथितः। अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरपि वैषम्यं दृश्यते।

अनयोस्तु साम्यम् अपेक्षते किल। तदत्र नास्ति। यतोहि काव्यस्य ध्वनिरूपस्य लक्षणं शब्दैः कथितं वर्तते। अतः ध्वनिः शब्दविशेषजन्यप्रतीतेः विषयः भवति। आख्येयत्वं तस्य वर्तते इत्यर्थः। रत्नविशेषस्य च रत्नत्वादिसामान्यज्ञानेनैव मूल्याङ्कनं भवति। तस्य शब्दविशेषजन्य-प्रतीतिविषयत्वं नास्ति। अतः काव्यस्य स्वभावः अन्यः रत्नविशेषस्य च अन्यः। एवं स्थिते अनयोः दृष्टान्ततदार्ष्टान्तिकरूपेण कथनं नैव सङ्गच्छते। एतत्सर्वं ग्रन्थकारेण वृत्तौ एवं कथितमस्ति—

सामान्यसंस्पर्शविकल्पशब्दागोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वं तु यदनाख्येयमुच्यते क्वचिद् तदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणामिव न संभवति। तेषां लक्षणकारैः व्याकृतरूपत्वात्। रत्नविशेषाणां च सामान्यसम्भावनयैव मूल्यस्थितिपरिकल्पनादर्शनाच्च। इति।

सामान्यं नाम जातिः भवति, तत्संस्पर्शी यो विकल्पः=विशेषणविशेष्यसंसर्गावगाहिज्ञानम् अथवा सविकल्पकज्ञानमिति न्यायनये वदति। तज्जनको यः शब्दस्तदविषयत्वं=सामान्यसंस्पर्श-विकल्पशब्दागोचरत्वम्। तत्त्वे सति प्रकाशमानत्वं (प्रसिद्धविषयत्वम्) अनाख्येयत्वमित्यर्थः। यदेतद् अनाख्येयत्वमुच्यते क्वचिद्=अनाख्येयतावादिभिः तदपि काव्यविशेषाणां, रत्नविशेषाणामिव न संभवति।

अस्य कारणमुच्यते- 'तेषां लक्षणकारैः व्याकृतरूपत्वात्' इति । रत्नविशेषाणां यथा पूर्वोक्तम् अनाख्येयत्वं सङ्गच्छते काव्यविशेषाणां तथा न सङ्गच्छते इत्यर्थः । कुतो न सङ्गच्छते ? को भेदः रत्नविशेषाणं काव्यविशेषेभ्यो इत्युच्यते- "रत्नविशेषाणां च सामान्यसम्भवनयैव मूल्यस्थिति-परिकल्पनादर्शनाच्च ।" रत्नविशेषाणां च " सामान्यरूपेणैव मूल्यव्यवस्थायाः परिकल्पना दृश्यते । काव्यविशेषाणां च विशेषरूपेणैव लक्षणं कथितं वर्तते । रत्नानां सामान्येनैव न तु विशेषेण इत्यनयोः भेदः दृश्यते ।

अतः वेदान्तिनां सामान्यसंस्पर्शविकल्पशब्दागोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वमनाख्येयत्वमिति लक्षणम् । एतच्चलक्षणं यद्यपि रत्नविशेषाणाम् सङ्गच्छते तथापि काव्यविशेषाणां न युक्तम् । तेषां सविकल्पकलक्षणप्रदर्शनादिति । एवमनयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यम् प्रदर्शितम् । केनापि साम्येन विना रत्नविशेषस्य काव्यविशेषं प्रति दृष्टान्तत्वकथनमनुपपन्नं भवति किल । अतः किम् साम्यम् अनयोरिति प्रदर्शयति अग्रे ।

रत्नविशेषस्य काव्यविशेषस्य च एकं साम्यं वर्तते । रत्नविशेषः=वैकटिकैः संवेद्यते । काव्यविशेषः सहृदयैः संवेद्यते । काव्यस्य वैशिष्ट्यं न तु सर्वैः समानरूपेण संवेद्यं भवति । केवलं तत्र सहृदयानामधिकारः । तद्वत् रत्नानां जात्यत्वं सर्वैः न संवेद्यते । तत्र रत्नपरीक्षकाः एव अधिकारिणः । तैरेव वक्तुं शक्यते यद् रत्नानां मूल्यं किमिति । अस्माकं तु सामान्यजनानां कृते महार्घं रत्नमपि तथा न प्रतिभाति । अतः एतस्मिन्नंशे रत्नानां काव्यानां च तुलना वर्तते । न तु अनाख्येयत्वे समानता । उभयेषामपि अधिकारिणः विशिष्टाः सन्ति इति समानता । एतदेवोच्यते ग्रन्थकारेण वृत्तिभागेन अनेन । यथा -

'उभयेषामपि तेषां प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यत्वमस्त्येव । वैकटिका एव रत्नतत्त्वविदः, सहृदया एव हि काव्यानां रसज्ञा इति कस्यात्र विप्रतिपत्तिः' इति ।

उभयेषामपि तेषां=काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणां च, प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यं=प्रतिपत्तुविशेषेण संवेद्यं, प्रतिपत्तुविशेषेण=विशिष्टेन प्रतिपत्तु न तु सर्वैरपि संवेद्यम् इति । हि=यतः, वैकटिका एव=रत्नपरीक्षका एव, रत्नतत्त्वविद एव रत्नानां जात्यत्वं जानन्ति । तथा काव्यानां रसज्ञाः=रसं जानन्ति ये ते रसज्ञाः सहृदयाः एव । ध्वन्यालोके पूर्वभागे अनेनैवोक्तं भवति- रसज्ञतैव सहृदयत्वमिति । अत्र=अस्मिन् विषये, उभयेषां प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यत्वविषये न कस्यापि विप्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

२३.३.१ बौद्धानामलक्षणीयतावादः

काव्यचारुत्वस्य अनाख्येयत्वविषये एवात्र विचारः अस्ति किल । एतत्सदृशः कश्चन सिद्धान्तः बौद्धानामपि वर्तते । बौद्धाः जगति विद्यमानं समस्तमपि पदार्थजातं क्षणिकं मन्यन्ते । अत एव कस्यापि पदार्थस्य लक्षणं नैव कर्तुं शक्यते । यावल्लक्षणं क्रियते तावता तद् वस्तु विनष्टं स्यात् । अतः केनापि शब्देन कोऽपि अर्थः नैव बोध्यते । 'नार्थ' शब्दाः स्पृशन्त्यपि' इति तेषां सिद्धान्तः । अर्थानां स्पर्शनेऽपि शब्दाः समर्थाः न भवन्ति । एतस्मिन्नर्थे सर्वेषामर्थानाम् अलक्षणीयत्वं समानमेव । शब्दानाम् कस्मिन्नर्थे सङ्केतः भवति इत्यस्मिन् विषये बौद्धानां अपोहवादः प्रसिद्धः । अयं च सिद्धान्तः काव्यप्रकाशे 'सङ्केतितश्चतुर्भेदः जात्यादिर्जातिरेव वा' इत्यत्र 'अपोहः शब्दार्थः' इति बौद्धानाम् अपोहवादोपि तत्र पठितः । सजातीयभिन्ने विजातीयभिन्ने च वस्तुनि अपोहार्यः । कस्यापि पदार्थस्य स्वगतलक्षणं बौद्धः न स्वीकुर्वन्ति । यतो हि तेषां लक्षणं वक्तुं न शक्यं क्षणिकत्वात् पदार्थानामिति । नार्थ' शब्दाः स्पृशन्त्यपि इति अयमेव सिद्धान्तः । अतः एतस्मिन्नर्थे पदार्थानाम् अलक्षणीयतावादः बौद्धैः अङ्गीक्रियते । अयं च अलक्षणीयतावादः ध्वनिसिद्धान्ते न सङ्गच्छते । पदार्थानां क्षणिकत्वसिद्धान्तः ध्वनिकारेण न स्वीक्रियते । अतः तदाश्रितः अलक्षणीयतावादोऽपि न सङ्गच्छते । एवं बौद्धानामलक्षणीयतावादेन ध्वनिः न लक्ष्यते ।

यत्त्वनिर्देश्यत्वं सर्वलक्षणविषयं बौद्धानां प्रसिद्धम्, तत् तन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूपयिष्यामः । इह तु ग्रन्थान्तरश्रवणलवप्रकाशनं सहृदयवैमनस्यदायीति न प्रक्रियते । यत्तु बौद्धानां क्षणिकवादिनां मते, सर्वलक्षणविषयम् अनिर्देश्यत्वम्=सर्वेषामपि पदार्थानां लक्षणविषयीभूतम् अनिर्देश्यत्वमिति प्रसिद्धमस्ति । तत्=तन्मते प्रसिद्धम् अलक्षणीयत्वमथवा अनिर्देश्यत्वम्, तन्मतपरीक्षायां=तेषां बौद्धानां मतस्य परीक्षायां=निरूपणवेलायाम्, ग्रन्थान्तरे=अन्यस्मिन् ग्रन्थे निरूपयिष्यामः । इति । एतस्य मतस्य अत्र केवलं संसूचनमेव क्रियते न तु निरूपणम् । विस्तरेण च अनिर्देश्यत्वसिद्धान्तस्य निरूपणम् अन्यत्र ग्रन्थे आनन्दवर्धनेनैव कृतमस्ति । विनिश्चयनामकस्य कस्यचन बौद्धग्रन्थस्य टीका आनन्दवर्धनेन कृता उपलभ्यते । विनिश्चयनामा टीका एषा प्रसिद्धा वर्तते । तस्मिन् ग्रन्थे अस्य विषयस्य निरूपणं विस्तरेण कृतं वर्तते । इदानीमस्मिन् ग्रन्थे कुतोऽयं विषयः न निरूपितः इत्युच्यते- इह तु=ध्वन्यालोके तु, ग्रन्थान्तरश्रवणलवप्रकाशनं=ग्रन्थान्तरे-अन्यस्मिन् ग्रन्थे प्रकाशितस्य अर्थस्य, लवस्य=अल्पस्य अपि श्रवणं, सहृदयानां वैमनस्यं=वैरस्यं प्रददाति इति न क्रियते । बौद्धदर्शनम् अन्यः विषयः, ध्वनिश्च अन्यः । अतः ध्वनिप्रतिपादनात्मके अस्मिन् ध्वन्यालोके बौद्धदर्शनस्य विस्तरेण प्रकाशनम् अत्यन्तं वैमनस्यदायि भविष्यति इत्यर्थः ।

२३.३.२ इतरखण्डनपूर्वकं ध्वनेर्लक्षणीयतायाः प्रतिपादनम्

बौद्धदर्शनाभिमतमपि अनाख्येयत्वम् अत्र ध्वनिकाव्ये न घटते चेत् कुत्रत्यं लक्षणम् अत्र साधु उपपद्यते इति शङ्का । अतः अस्याः शङ्कायाः समाधानम् उच्यते- 'बौद्धमते वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथा अस्माकं ध्वनिलक्षणं भविष्यति ।' इति । बौद्धानां मते सर्वानां पदार्थानां क्षणिकत्वं स्वीकृतं वर्तते । अत एव तत्र कस्यापि लक्षणं नैव सम्भवति । एतत्तु पूर्वं प्रतिपादितमेव खलु । तथापि तत्र बौद्धदर्शने प्रत्यक्षादीनां लक्षणमपि कथितम् वर्तते तथैव ध्वनिलक्षणमपि स्वीकर्तुं शक्यते । बौद्धदर्शने संवृतिसत्यम् आश्रित्य प्रत्यक्षादीनां लक्षणं कथितं वर्तते । यथा अनाख्येयानामपि प्रत्यक्षादीनां लक्षणं बौद्धमते कथितम् अतिव्यापकरूपेण तेषाम् अनाख्येयत्वमपि तत्र स्वीक्रियते तथैव ध्वनेः लक्षणे कथितेऽपि अतिव्यापकरूपेण तस्य अनाख्येयत्वकथने न कापि क्षतिरित्यर्थः ।

अतः अन्ततो गत्वा अस्माकं यत्रार्थः शब्दो वेति ध्वनिलक्षणमेव युक्ततरमिति ध्वनिकारस्य सिद्धान्तः । एतदेव निष्कर्षरूपेणोच्यते "तस्माल्लक्षणान्तरस्याघटनादशब्दार्थत्वाच्च तस्योक्तमेव ध्वनिलक्षणं साधीयः ।"

तस्मात् तस्य ध्वनेः लक्षणान्तरस्य=अन्यस्य लक्षणस्य यत्रार्थः शब्दो वा ... इत्यादिलक्षणं विहाय अन्यस्य अघटनात्=न घटते युज्यते इत्यतः, अशब्दार्थत्वाच्च=शब्दवाच्यत्वस्या-भावाच्च, उक्तमेव=अस्मदुक्तमेव, ध्वनिलक्षणं=ध्वनेः लक्षणं यत्रार्थः शब्दो वेत्यादि प्रसिद्धम्, साधीयः=अतिशयेन साधु साधुतरं भवति इति निष्कर्षः ।

तदेवोक्तं सङ्ग्रहकारिकायाम्-

अनाख्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेः ।

न लक्षणं, लक्षणं तु साधीयोऽस्य यथोदितम् ॥ इति ।

ध्वनेः निर्वाच्यतया अनाख्येयांशभासित्वं न लक्षणं (भवति) । तु अस्य यथोदितं लक्षणं तु साधीयः (भवति) । इति अन्वयः ।

ध्वनेः=काव्यचारुत्वभूतस्य ध्वनिरिति प्रसिद्धस्य तत्त्वस्य, निर्वाच्यार्थतया=अर्थस्य निर्वक्तुं शक्यतया, अनाख्यांश भासित्वं=अनाख्येयस्य अनिर्वचनीयस्यांशस्य अवभासनात्मकम् अनिर्वचनीयत्वं न लक्षणं भवति । तु=किन्तु, तस्य=ध्वनेः, यथोदितं=यथा अस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रथमोद्योते

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः संः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

इति लक्षणमेव साधीयः । अनाख्येयत्वरूपं लक्षणं नैव साधीयः इति अर्थः ।
एतावता ध्वन्यालोकस्य तृतीयोद्योतोऽपि समाप्तः ।

मूलपाठः

यत्र शब्दानामर्थानाञ्च केषाञ्चित्प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यं जात्यत्यत्वमिव रत्नविशेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्ये तत्र ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणं ध्वनेरुच्यते केनचित्तदयुक्तमिति नाभिधेयतामर्हति । यतः शब्दानां स्वरूपाश्रयस्तावदक्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः । वाचकाश्रयस्तु प्रसादो व्यञ्जकत्वं चेति विशेषः । अर्थानां च स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यपरत्वं व्यङ्ग्यांशविशिष्टत्वं चेति विशेषः ।

तौ च विशेषौ व्याख्यातुं शक्येते व्याख्यातौ च बहुप्रकारकम् । तद्व्यतिरिक्तानाख्येयविशेषसंभावना तु विवेकावसादमूलैव । यस्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दागोचरत्वेन न कस्यचित्संभवति । अन्ततोऽनाख्येयशब्देन तस्याभिधानसंभवात् । सामान्यसंस्पर्शविकल्प-शब्दागोचरत्वे सति, प्रकाशमानत्वं तु यदनाख्येयत्वमुच्यते क्वचित् तदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणामिव न सम्भवति । तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात् । रत्नविशेषाणाञ्च सामान्यसम्भावनयैव मूल्यस्थितिपरिकल्पनदर्शनाञ्च । उभयेषामपि तेषां प्रतिपत्तुविशेष-संवेद्यत्वमस्त्येव । वैकटिका एव हि रत्नतत्त्वविदः, सहृदया एव हि काव्यानां रसज्ञा इति कस्यात्र विप्रतिपत्तिः ।

यत्त्विर्देश्यत्वं सर्वलक्षणविषयं बौद्धानां प्रसिद्धं तत्तन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूपयिष्यामः । इह तु ग्रन्थान्तरश्रवणलवप्रकाशनं सहृदयवैमनस्यप्रदायीति न प्रक्रियते । बौद्धमतेन वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथास्माकं ध्वनिलक्षणं भविष्यति । तस्माल्लक्षणान्तरस्याघटनादशब्दार्थत्वाच्च तस्योक्तमेव ध्वनिलक्षणं साधीयः । तदिदमुक्तम्-

अनाख्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेः ।

न लक्षणं, लक्षणं तु साधीयोऽस्य यथोदितम् ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाविरचिते ध्वन्यालोके तृतीय उद्योतः । इति ।

बोधप्रश्नाः

१. ध्वन्यालोके कुत्र प्रथमतया ध्वनिलक्षणस्य अनाख्येयत्वं परामृष्टमस्ति ?
२. काव्यान्तर्गतानां शब्दानामर्थानाञ्च अनाख्येयं चारुत्वं केन दृष्टान्तेन आचार्यः विवृणोति ?
३. शब्दानामर्थानाञ्च कीदृशः विशेषः आचार्येण प्रदर्शितः ?
४. अनाख्येयत्वं सर्वशब्दागोचरत्वेन न कस्यचित् सम्भवति । कस्मात् ?
५. वेदान्तशास्त्रादिषु अनाख्येयत्वलक्षणं किम् ?
६. एतदनाख्येयत्वलक्षणं काव्यविशेषाणां कुतो न सम्भवति ?
७. रत्नानां जात्यत्यत्वस्य, काव्यविशेषाणां चारुत्वस्य चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कस्मिन्नंशे समानता दृश्यते ।

८. बौद्धानां सर्वलक्षणविषयम् अनिर्देश्यत्वम् आनन्दवर्धनेन कस्मिन् ग्रन्थे निरूपितमस्ति ।

ध्वनेरलक्षणीयतावादस्य
खण्डनम्

९. अनाख्येयांशभासित्वं ध्वनेः लक्षणं नास्ति । कस्मात् ?

२३.४ सारांशः

‘केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्’ इति प्रथमकारिकायां ध्वनेः तत्त्वं वाचाम् अविषये स्थितमूचुः इति ध्वनेः अनिर्वचीयत्वं पूर्वपक्षरूपेण उद्भावितमस्ति । ध्वनेः सम्पूर्णं लक्षणं भेदप्रपञ्चपूर्वकं सोदाहरणं प्रदर्श्य तृतीयोद्योतस्य अन्ते आचार्यः पुनरपि ध्वनेः अनाख्येयत्वम् उद्भाव्य निरस्यति ।

काव्ये प्रयुक्तानां शब्दार्थानां चारुत्वं प्रतिपत्तुसंवेद्यमस्ति । तल्लक्षणमनाख्येयमपि । रत्नानां जात्यत्वमत्र दृष्टान्तः कथितः । अस्मिन् अनाख्येये काव्ये ध्वनिरिति कृतः व्यवहारः अयुक्तः अनवधेयश्च भवति इति पूर्वपक्षिणः ।

तत्र शब्दानां स्वरूपाश्रयः विशेषः अक्लिष्टत्वम् अपौनरुक्त्यं च भवति । वाचकाश्रयः विशेषः प्रसादो व्यञ्जकत्वं च । अर्थानां च स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यपरत्वं व्यङ्ग्यविशिष्टत्वं चेति शब्दार्थानां विशेषाः लक्षिताः भवन्ति । लक्षणकथनान्तरमपि अलक्षणीयत्वकथनम् अविवेकमूलमेव इति पूर्वपक्षमतखण्डनम् । अपि च अनाख्येयत्वमिति सर्वशब्दागोचरत्वं नास्ति । सर्वथा अनाख्येयमपि वस्तु ‘इदम् अनाख्येय’मिति अनाख्येयशब्देन आख्यातं भवति किल ।

वेदान्तिनामन्येषां च मतेन निर्विकल्पकज्ञानमनाख्येयम् इति यदुक्तं तद् काव्यविषये न सङ्गच्छते । काव्यविषये विकल्पानां वर्णनं कृतमेवास्तीति कथं तस्य निर्विकल्पकत्वम् । रत्नविशेषाणाञ्च सामान्यसम्भावनयैव मूल्यस्थितिपरिकल्पनं दृश्यते । अतः अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः विरोधः ।

उभयेषामपि प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यत्वमस्तीति सादृश्यं भवति । काव्यं सहृदयैरेव गृह्यते, रत्नानां जात्यत्वं तु वैकटिकैः एव दृश्यते । उभयत्रापि सर्वग्राह्यत्वं नास्ति ।

बौद्धानाम् अनिर्देश्यत्वं सर्वलक्षणविषयं प्रसिद्धं यदस्ति तदपि काव्यविषये न सङ्गच्छते । यथा क्षणिकत्वेऽपि बौद्धाः प्रत्यक्षादिलक्षणं संवृतिसत्ये स्वीकुर्वन्ति तथा अनाख्येयेत्वेऽपि ध्वनेः लक्षणं स्वीकर्तुं शक्यते । एवम् अन्यस्य कस्यापि लक्षणस्य अत्र ध्वनिलक्षणे अघटनात् यत्रार्थः शब्दो वेत्यादि ध्वनिलक्षणमेव उपपन्नम् भवति । अपि च ध्वनिः न वाच्यार्थगम्य इति कारणेनापि इदमेव लक्षणम् साधु ।

अनेन प्रकारेण ‘केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्’ इति पूर्वपक्षिणां विचारः निरस्तः—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थः ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

इति ध्वनिलक्षणमेव स्वीकार्यम् इति आनन्दवर्धनाचार्यस्य सिद्धान्तः । अनेन पाठेन सह ध्वन्यालोकस्य तृतीय उद्योतः समाप्तः ।

२३.५ शब्दावली

१. अक्लिष्टत्वम् - श्रुतिकटुत्वाद्यभावः ।

२. अप्रयुक्तप्रयोगः - अप्रयुक्तस्य प्रयोगः, अपौनरुक्त्यम् ।

३.	जात्यत्वम्	-	उत्कृष्टजातिकत्वम्।
४.	वैकटिकाः	-	रत्नानां जात्यत्वपरीक्षकाः, रत्नतत्त्वं ये जानन्ति ते वैकटिकाः।
५.	अनिर्देश्यत्वम्	-	अनिर्वचनीयत्वम्।

२३.६ सन्दर्भग्रन्थाः

१.	ध्वन्यालोकः	-	लोचनव्याख्यासहितः।
२.	ध्वन्यालोकः	-	दीधितिव्याख्यासहितः।
३.	ध्वन्यालोकः	-	उद्योतिनीव्याख्यासहितः।

२३.७ सहायकग्रन्थाः

१.	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	-	वामनाचार्यः।
२.	काव्यालङ्कारः	-	भामहाचार्यः।
३.	काव्यप्रकाशः	-	मम्मटविरचितः नागेश्वरीटीकोपेतः।
४.	नाट्यशास्त्रम्	-	भरतमुनिविरचितम् अभिनवभारतीसहितम्।
५.	साहित्यदर्पणः	-	विश्वनाथविरचितः लक्ष्मीटीकोपेतः।
६.	काव्यप्रकाशः	-	मम्मटाचार्यविरचितः।

२३.८ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. 'केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयम्' इति प्रथमकारिकाभागे।
२. रत्नानां जात्यत्वमिति दृष्टान्तेन।
३. शब्दानाम् अक्लिष्टत्वं सत्यप्रयुक्तप्रयोगः इति। स्वरूपाश्रयः विशेषः। प्रसादो व्यञ्जकत्वं चेति वाचकात्वाश्रयः विशेषः। स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यत्वपरावं व्यङ्ग्यविशिष्टत्वं चेति अर्थाश्रयः विशेषः।
४. अन्ततो अनाख्येयशब्देन तदभिधानात्।
५. सामान्यसंस्पर्शविकल्पशब्दागोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वम् अनाख्येयत्वमिति।
६. काव्यविशेषाणां लक्षणं तु लक्षणकारैः कृतं वर्तते इति कारणेन तेषां एतल्लक्षणं नोपपद्यते।
७. उभयेषामपि प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यत्वम् वर्तते इति समानता।
८. विनिश्चयनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य विनिश्चयटीकायाम्।
९. ध्वनेः निर्वाच्यार्थतया।

१. ध्वनेः अनिर्वचनीयत्वं पूर्वपक्षिण मतानुसारेण निरूप्य खण्डयत।
२. 'यत्त्वनिर्देश्यत्वं सर्वलक्षणविषयं बौद्धानां प्रसिद्धम्' इति पङ्क्तेः आशयं लिखतु।
३. 'उभयेषामपि तेषां प्रतिपत्तुविशेषसंवेद्यत्वमस्त्येवं इति पङ्क्तेः अभिप्रायं प्रकाशयतु।

—♦—

स्वप्नः

संस्कृते पारम्परिक-आधुनिकज्ञानवैदुष्यस्य समन्वयनदृशा
संस्कृतशिक्षायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्यस्य उपस्थानम्।

सङ्कल्पः

- ♦ संस्कृतनिष्ठज्ञानसरण्याः उत्तमावबोधस्य सर्जनम्।
- ♦ संस्कृतशिक्षान्तर्गतानाम् अभिनवविषयाणां संवर्धनम्।
- ♦ आधुनिकसमाजोत्कर्षाय सम्भावनानां प्रकाशनदृष्ट्या
संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च प्रासङ्गिकतायाः
आविष्करणम्।

